

Landboforholdene i Randlev sogn, Hads herred 1713–1792.

Af *M. Hesselbjerg.*

INDHOLD

	Side
I. De benyttede kilder	65—68
II. Ejendomsforhold og jordfordeling	68—76
III. Fæsternes ydelser til godsejerne	76—95
A. Landgilden	76—80
B. Indfæstningen	80—82
C. Hoveriet	82—93
D. Hoveribyrden sammenlignet med landgilden	93—95
IV. Landbrugets produktion og prisforhold	95—101
V. Mønt og pengeværdi	101
VI. Befolkningens sammensætning	101—110
VII. Slutning	110—111
VIII. Henvisninger	111—112

I. De benyttede kilder.

De foregående artikler i årbogen om Randlev sogn i årene 1683—1713 bygger i hovedsagen på kilder, der skyldes skatteudskrivningen. Hvad man ved om den tid, der ligger længere tilbage, skyldes væsentlig kilder af samme art.

Denne slags kilder svigter i det følgende tidsrum. Selv om der nok udskrives ekstraskatter, findes ingen sådanne skatte-mandtal som i det foregående tidsrum.

Fra det 18. århundrede er imidlertid opbevaret arkivalier af anden art, kirkebøger, skifteprotokoller, retsprotokoller og fæsteprotokoller fra godserne. Sine steder går de tilbage til det 17. århundrede eller tidligere, men andre steder er de tilintetgjort ved brande eller på grund af manglende interesse for deres opbevaring. Hvad der findes af disse arkivalier opbevares på landsarkiverne, medens det kildemateriale, der skyldes skatteudskrivningen, opbevares i rigsarkivet.

De arkivalier, der vedrører Randlev sogn, er for tiden indtil 1770 ret mangelfulde. Kirkebøgerne er brændt 1749. Retsprotokollerne for Hads Herred begynder først 1741 og er meget vanskelige at anvende, fordi der ingen registre findes til dem. Iøvrigt vil det være meget begrænset, hvad de kan indeholde om ejendomsforholdene. Fæstebreve blev ikke tinglyst, men indført i godsernes fæsteprotokoller. Når godserne, herregårdene med tilliggende bøndergods, skiftede ejer eller pantsattes, tinglystes dette ikke ved herredstinget, men ved landstinget, altså for Jyllands vedkommende i Viborg. Tilbage bliver således kun strøgods og selvejerbøndergods, hvor tinglysning skulle ske ved herredstinget, og det sidste var næsten helt forsvundet et par årtier ind i århundredet.

Det bliver således væsentlig kun fæste- og skifteprotokollerne, hvori der kan findes oplysning om ejendomsforholdene. Med hensyn til skifteprotokollerne er at bemærke, at alle godsejere var skifteforvaltere for deres fæstegods, og da Randlev by var fæstegods under Dybvad og Rodstenseje, er det disse godssers skifteprotokoller, der er tale om.

Skifteprotokollen for Rodstenseje begynder 1719, men for Dybvad først 1733. Fæsteprotokollen for Rodstenseje begynder også 1719, men nogen fæsteprotokol findes slet ikke for Dybvad. Der må have eksisteret en sådan, men der har manglet interesse for at opbevare den, efter at fæstegodset er overgået til selveje. Som følge heraf er der for bøndergodset under Dybvad et tomrum fra 1713 til 1733, hvilket medfører, at det i de fleste tilfælde ikke er muligt at knytte nogen forbindelse til det forudgående tidsrum med hensyn til fæsternes personer. Med hensyn til Rodstenseje er der ganske vist også et tomrum fra 1713 til 1719, men da det er så lille, ligger forholdene her langt bedre, hvortil kommer fordelene ved fæsteprotokollen, der savnes for Dybvad.

I fæsteprotokollen for Rodstenseje er gårdenes matr. nr. ikke angivet, men derimod altid hartkornet, og da alle gårdene i Randlev havde forskelligt hartkorn, er det på grundlag af dette let nok at se, hvilken gård et fæstebrev vedrører. Det er derimod ikke muligt at skelne de jordløse huse fra hinanden.

I skifteprotokollerne findes derimod hverken matr. nr. eller hartkorn, og det er derfor heller ikke muligt at afgøre, hvilken gård en afdød fæster har haft, med mindre der fra anden side kan findes et holdepunkt.

Dette er heller ikke vanskeligt for bøndergodset under Rodstenseje. Her findes fortegnelser over fæsterne i 1724 og 1737, og for den efterfølgende tid kan en gårdfæster i skifteproto-

kollen som regel også findes i fæsteprotokollen, og af denne kan af hartkornet ses, hvilken gård der er tale om. Det letter opgaven betydeligt, at der findes navneregistre såvel for skiftesom fæsteprotokollerne.

Med hensyn til bøndergodset under Dybvad mangler derimod muligheden for at sammenholde skifteprotokollen med en fæsteprotokol, men det er så heldigt, at der dog findes et værdifuldt støttepunkt. Jeg har tidligere skrevet, at der ikke findes nogen fæsterfortegnelse mellem 1713 og 1770, men det er senere lykkedes at opspore en sådan såkaldt jordebog, nemlig i skiftebrevet af 1738 efter Peder Lassen, der døde 1737. Dette vil i hvert fald i mange tilfælde gøre det muligt at afgøre, hvilken gård en fæster i skifteprotokollen har haft.

Materialet er dog for tiden indtil 1770 noget mangelfuldt, og dertil kommer, at det er så spredt og omfattende, især skifteprotokollerne, at det har været uoverkommeligt for mig at gennemgå dette i sin helhed. Jeg har måttet nøjes med at tage så mange stikprøver, som jeg har fundet nødvendigt for planen, der ikke omfatter personalhistorien, men at give et indtryk af udviklingen i store træk uden at medtage for mange detaljer.

For tiden fra 1770 ligger forholdene derimod anderledes. For dette tidsrum findes kilder, der giver meget fyldige og interessante oplysninger og tilmed er ordnet således, at de er lette at behandle. De kan også kaste lys over det forudgående tidsrum, fordi det må antages, at der har været en jævn udvikling, selv om det er urigtigt at tro, at forholdene har været stillestående gennem hele perioden.

Fremkomsten af disse kilder skyldes regeringens planer om landboreformer, og de har således en ganske anden karakter end de ældre kilder, der skyldes skatteudskrivningen. Allerede i 1769 ønskede regeringen at træffe bestemmelse om hoveriets omfang, og det blev derfor pålagt godsejerne at indsende oplysninger herom ved udfyldelse af et bestemt skema, der til lige indeholdt spørgsmål vedrørende andre forhold. Disse oplysninger er ikke alle bevarede, men blandt de opbevarede, der nu findes i rigsarkivet, findes et hoverireglement for Dybvad, dateret $\frac{1}{8}$ 1770 og et for Rodstenseje, dateret $\frac{9}{8}$ 1770, og da hele bøndergodset i Randlev hørte under disse to godser, er det på grundlag af disse muligt at give en oversigt over forholdene i byen på vigtige områder. I 1791 pålagdes det igen godsejerne at give oplysninger om hoveriets omfang, og disse såkaldte hoveriefterretninger giver tillige oplysninger om andre forhold, bl. a. størrelsen af det dyrkede areal, kornavlens og

besætningens størrelse. Såvel hoverireglementerne som hoveri-efterretningerne giver oplysninger om fæsternes navne og hartkornet, og det samme gælder om de såkaldte hartkornsspecifikationer fra 1788—90. Det volder derfor ikke længere nogen vanskelighed at følge besiddelsesforholdene, selv om det på grund af de manglende fæsteprotokoller for Dybvad ikke er muligt at konstatere det bestemte årstal for skifte af fæsterne på de enkelte gårde.

Da der er så stor forskel på kilderne fra tiden før og efter 1770, kunne noget tale for at dele fremstillingen i to afsnit med dette år som skel, men for at undgå gentagelser har jeg foretrukket at fremstille hele perioden samlet. Når jeg standser med 1792, skyldes det, at der med dette år begynder den store omvæltning, der ligger i udskiftningen, afløsningen af hoveriet og senere overgangen til selveje. Fremstillingen gælder den sidste periode for den gamle landsby, der kendetegnes ved jordfællesskabet og godsvæsenet.

II. Ejendomsforhold og jordfordeling.

A. Godsejerne på Dybvad og Rodtenseje.

Godsejerne hører ikke til i sognet, men på grund af den nære forbindelse mellem hovedgården og fæstegodset kan der være grund til at give en orientering m. h. t. til personerne.

Som tidligere omhandlet overtog Thøger Lassen i 1738 Dybvad og i 1750 tillige Aakjær hovedgård. Det sidste har dog ikke medført nogen ændring i forholdene. Hvert af de to godser er forblevet et selvstændigt område, indtil fæstevæsenet faldt bort.

I 1739 blev Thøger Lassen justitsråd, og i 1768 etatsråd. Han var gift med Benedikte Antoinette Rosenørn. Efter hans død 1772 styrede hun godserne til 1783, hvorefter de overdroges til hendes svigersøn, kammerherre Tønne Lüttichau, gift med datteren Anne de Lassen.

Om Thøger Lassons person har jeg ingen oplysninger. Han synes ikke at have gjort sig særlig bemærket. Det omvendte gælder hans efterfølger, hvis navn er godt kendt fra landbo-reformernes historie. På grund af kritik af visse sider af reformerne faldt han i unåde hos regeringen og blev frataget sin kammerherretitel. Dette bevirkede, at han i 1793 solgte godserne og bosatte sig i Tyskland. Det kan dog ikke siges, at han i det hele var modstander af reformer. Udskiftningen begyndte

i hans tid i 1792, og han begyndte ligeledes på salg af fæstegodset til selveje.

Admiral Jens Rodsten, der købte fæstegodset i Randlev i 1695, døde 1707, hvorefter godserne Rodstenseje og Kanne overgik til svigersønnen, oberst Frederik Christian Rantzau. Efter hans død 1736 overgik Rodstenseje til en datter, Sofie Amalie Rantzau, gift med major, senere oberstløjtnant Malthé Sehested, medens Kanne overgik til en søn, Frantz Rantzau, der gav det navnet Rantzausgave. Sehested døde 1754, men hans enke beholdt godset til sin død 1790 og styrede det således selv i 36 år. Hun gjorde dette godt og var afholdt af godsets befolkning, der gav hende navnet »den gode frue«. Efter hendes død overtoges godset af en svigersøn, oberstløjtnant Peter Weinigel, under hvem udskiftningen og salget af fæstegodset til selveje begyndte. Om ejerne af Rodstenseje kan iøvrigt henvises til en afhandling af H. L. Møller i årbogen 1915 s. 1—67.

På begge godser var det således samme slægt eller i slægten indgiftede, der regerede gennem hele perioden.

B. Selvejerbønderne.

Som tidligere omtalt var der endnu i 1721 under Dybvad rester af det gamle selveje. Det må imidlertid sikkert være forsvundet før 1738, idet der ikke efter jordebogen af dette år kan ses at være nogen forskel mellem nævnte gårde og de øvrige med hensyn til landgilden.

C. Jordfordelingen.

I det 18. århundrede er der i nogle landsbyer foretaget en omfordeling af jorden med det formål at gøre gårdene lige med hensyn til hartkorn, landgilde og hoveri. Det er f. eks. tilfældet med landsbyen Ørting i samme herred, men det kunne vanskeligt lade sig gøre, hvor ikke alle gårde hørte under samme gods, og da Randlev hele tiden var delt mellem 2 godser, har gårdene, bortset fra eventuelle grænseforskydninger, beholdt deres oprindelige størrelse, og de forandringer, der er sket, afspejler sig i hartkornet.

a. Dybvads bøndergods.

Jordebogen af 1738 i skiftebrevet efter Peder Lasson, hvoraf et uddrag er gengivet i slutningen af dette afsnit, viser jordfordelingen på dette tidspunkt og tillige antallet af jordløse huse.

Sammenligner man hartkornet for de enkelte gårde med hartkornet ifølge matrikelen af 1688, se årbogen 1949, s. 62, viser det sig, at dette er ganske det samme bortset fra matr. nr. 6 og 7, Sparregården og Annexgården, hvor hartkornet er en ubetydelighed større. Dette er vist blot en skrivefejl, idet hartkornet i 1770, der er sammenlagt for de 2 gårde, er det samme som i 1688, men forandrer i hvert fald ikke billedet. Der er praktisk talt ikke sket nogen ændring i jordfordelingen i de forløbne 50 år.

Der er dog et par enkeltheder af interesse at lægge mærke til. Brugeren af matr. nr. 2, hr. Jens Mørck, er sognepræsten, men det er ikke præstegården, der er tale om. Det er Ødegården i Østerterp, der drives sammen med præstegården.

Af særlig interesse er matr. nr. 10. Her findes 2 gårdsnavne Fløtterup og Hølgård, der ellers er ukendt. Det er i årbogen 1949, s. 59, note 2, nævnt, at den ene af disse gårde antagelig er flyttet til Over-Randlev før udskiftningen. Dette bekræftes nu af navnet (Flytterup), der tyder på, at flytningen er af ny dato. Under gården hører et hus, der kaldes Degnehus, som Christen Torsen Degn beboer som ejer. Dette må antagelig forstås således, at han ejer huset, men ikke grunden, da der svares afgift af denne. Han har tillige fæstet gården på sædvanlig måde, dog at han i stedet for hoveri svarer hoveripenge 5 rdl. årlig.

Hvorvidt dette degnehus har ligget ved gården, eller hvor skolen nu ligger, véd jeg ikke.

Den næste fortegnelse over bøndergodset findes i hoverireglementet af 1770. Da den omtrent svarer til jordebogen af 1738, finder jeg ikke grund til at aftrykke den, men skal bemærke, at der er følgende forandringer i hartkornet:

1738										1770									
matr. nr. 15	1	td.	7	skp.	3	fdk.	2	alb.		1	td.	5	skp.	3	fdk.	2	alb.		
-	-	16	1	-	1	-	0	-	0	-	1	-	3	-	0	-	0	-	

Der er således taget 2 skp. hartkorn fra matr. nr. 15 og lagt til matr. nr. 16, uden at landgilden af den grund er ændret.

Det er i årbogen 1949, s. 60, note 1, omtalt, at matr. nr. 16 må antages at være flyttet til sin nuværende plads før udskiftningen. Det er rimeligt at antage, at omdelingen af jorden står i forbindelse hermed, og flytningen skulle således være sket mellem 1738 og 1770.

Matr. nr. 2 drives også i 1770 af præsten, der nu hedder Hartmann, og halvdelen af matr. nr. 10 af degnen, der nu kaldes Thomas Degn.

I hoveriefterretningerne af 1791 er hartkornet det samme som i 1770, således at der ikke er sket nogen forandring i det mellemliggende tidsrum. Matr. nr. 2 findes ikke på denne fortegnelse, og i stedet for Thomas Degn er på Fløtterup kommen en almindelig landbruger, der dog ikke gør hoveri, men svarer hoveripenge.

UDDRAG

af

skiftebrev 1738 efter Peder Thøgersen Lasson, Dybvad,
Randløw sogn og bye.

Matr. nr.	Hartkorn				Landgilde (skp.)			Penge		Hoveri- penge
	Td.	Sk.	Fd.	Al.	Rug	Byg	Havre	Rd.	Sk.	
2. Hr. Jens Mørck af en øde gård.	2	5	2	1	0	10 ½	3	4	20	5 rdl.
3. Knud Jørgensen	4	4	1	2	10	13	20	3	57	
4. Peder Michel- sen	4	3	2	2	10	13	20	3	57	
6. Jens Pedersen, Sparregården ..	2	4	3	2	0	10	0	1	9	
7. Samme, Annexgården ..	2	5	2	2	0	10	3	4	44	
8. Peder Jensen og Morten Jensen .	6	2	3	0	20	55	20	2	82	
9. Rasmus Knudsen og Rasm. Jensen	5	2	1	1	16	37	25	5	12	
10. Christen Degn, Fløtterop, og Søren Basse, Hølgård	6	1	3	1	20	25	30	6	50	5 rdl.
11. Jens Elskov ...	4	2	3	0	10	25	20	3	57	
12. Søren Bisgaard.	3	7	0	2	0	49	0	1	49	
13. Knud Ovesen ..	2	5	0	1	0	24	0	2	76	
14. Jens Bjerregård	2	2	2	2	0	24	3	3	28	
15. Rasm. Trustrup	1	7	3	2	0	24	0	0	0	
16. Af Jens Knud- sens boel	1	1	0	0	0	15	0	1	32	
20. Jens Sørensen .	4	1	1	1	10	13	20	3	57	

Huse.

1. Under matr. nr. 10-a

Christen Torsen Degn af et hus, hand beboer som ejer degnehuus, 2 høns og 1 mk., 8 sk., arbejdspenge 4 mk. svares under gården som er fløtterop

2. Peder Jacobsen af huuset hand beboer
Og Mogens Pedersen 2 rdl.
3. Under matr. nr. 16
1 hus på boelet. Karen giver 6 à 8 mk.
Jens Skomager, Huspenge 6 mk. og 1 ugedag.
4. Niels Rasmussen ved ledet, arbejdspenge 1 rdl. 2 mk.
5. Niels Michelsen af et nye huus ved Andgård arbejdspenge 2 rdl.
Under matr. nr. 9.
1 huus, Maren Sørensdatter 5 binding.

UDDRAG

af

hoverireglementerne 1769—71 for Randlev by,
hovedgården Rodstenejes bøndergods.

Landgilde

Matr. nr.	Bruger	Hartkorn				Korn (skp.)			Penge	
		Td.	Sk.	Fd.	Al.	Rug	Byg	Havre	Rdl.	Sk.
5.	Rasmus Simonsen	1	5	0	1					
	af Skovsgaards jord ...	4	3	1	1	0	24	0	23	32
17.	Rasmus Kras	6	1	1	0	20	24	20	7	20
18.	Niels Andersen	5	1	1	0	10	3*)	20	4	80
19.	Post Niels	4	2	1	2	10	24	20	3	20
21.	Rasmus Soelgaard	3	3	0	0					
	af Skovsgaard	3	0	0	0	10	24	20	13	28
22.	Rasmus Jensen	3	5	2	0	0	30	0	5	20
23.	Niels Rasmussen	3	5	2	2	10	12	20	3	20
25.	Peder Colding	1	7	3	1					
	Kirkejord		2	2	½	0	28	20	1	88
26.	Anders og Søren									
	Jørgensen	8	7	0	0	20	60	40	3	16
24.	Thomas Degn	0	6	3	2					
	Kirkejord	0	5	0	1					
	Langballe af Skovs- gaard	0	6	0	0	0	20	0	5	32
	Christen Petersen, Kirkejord	1	2	2	0	0	40	0	1	0
	Michel Smed, Kirkejord	0	2	1	0	0	7	0	3	2
	Mads Smed, Kirkejord.	0	1	2	0	0	32	0	0	0
	Jørgen Berthelsen, Kirkejord	0	1	2	0	0	6	0	0	0

*) Dette må være 3 tdr., idet landgilden såvel i 1695 som i 1791 androg dette kvantum.

b. *Rødstensejes bøndergods.*

Medens jordfordelingen kun er undergået en ubetydelig ændring i det her omhandlede tidsrum med hensyn til Dybvads bøndergods, stiller sagen sig anderledes med hensyn til bøndergodset under Rødstenseje. Dette vil ses af en sammenligning mellem oversigten over bøndergodset i årbogen 1950, s. 110, og den foranstående oversigt over hoverireglementet af 1770.

1. Det vil af den sidste ses, at den tidligere storgård Skovsgaards jorder nu er delt mellem 3 ejendomme, nemlig:

		Hartkorn				
Matr. nr.		4 tdr.	3 skp.	1 fdk.	1 alb.	
5,	Hulgaard	4	tdr.	3	skp.	1 fdk. 1 alb.
-	- 21, Solgaard	3	-	0	-	0 - 0 -
-	- 24	0	-	6	-	0 - 0 -
		8	tdr.	1	skp.	1 fdk. 1 alb.

hvilket stemmer med det tidligere hartkorn for Skovsgaard.

Hvorledes det nærmere forholder sig med nedlæggelsen af denne gård, kan ikke ses. Den nævnes ikke i fortegnelserne fra 1724 og 1737, og et fæstebrev fra 1736 på matr. nr. 5 omhandler også kun denne ejendoms gamle tilliggende. Derimod omfatter et fæstebrev fra 1742 til Rasmus Nielsen både Solgaard og en del af Skovsgaard af hartkorn 3 tdr., og der gives i dette fæsteren ret til at nedbryde halvparten af de 3 huse, som står ved Skovsgård, nemlig laden og 2 fæhuse, og genopbygge dem ved Solgård. Det må da antages, at resten af jorden samtidig er overladt til fæsterne af matr. nr. 5 og 24. Det er derimod tvivlsomt, hvorledes der er forholdt med ejendommen i den forudgående tid. Det kan tænkes, at den har været drevet sammen med hovedgården, og at grunden til forandringen er den, at det i en forordning af 1740 blev indskærpet, at dette var ulovligt, og påbudt at opbygge nedbrændte eller ødelagte bøndergårde inden et tidsrum af 3 år. Det er da rimeligt at antage, at godsejeren har fået bevilling til i stedet at henlægge jorden under andet bøndergods.

Dette gjorde især en stor forandring med hensyn til matr. nr. 5, den nuværende Hulgaard. I 1688 var denne ejendom kun et boelssted med godt 8 tdr. land dyrket jord. Dens hartkorn blev nu næsten firedoblet, og den var herefter en af de største gårde i byen. Solgård, der tidligere kun havde været en gård af middelstørrelse, blev nu også en af de største. De 6 skpr. hartkorn, der lagdes til den lille ejendom, matr. nr. 24, benævnes Langballe, men det er mig ubekendt, hvor

denne jord har været beliggende. Denne ejendom drives både i 1737 og 1770 af degnene sammen med gården Fløtterop, og det er derfor sandsynligt, at den allerede i 1737 har været uden bygninger.

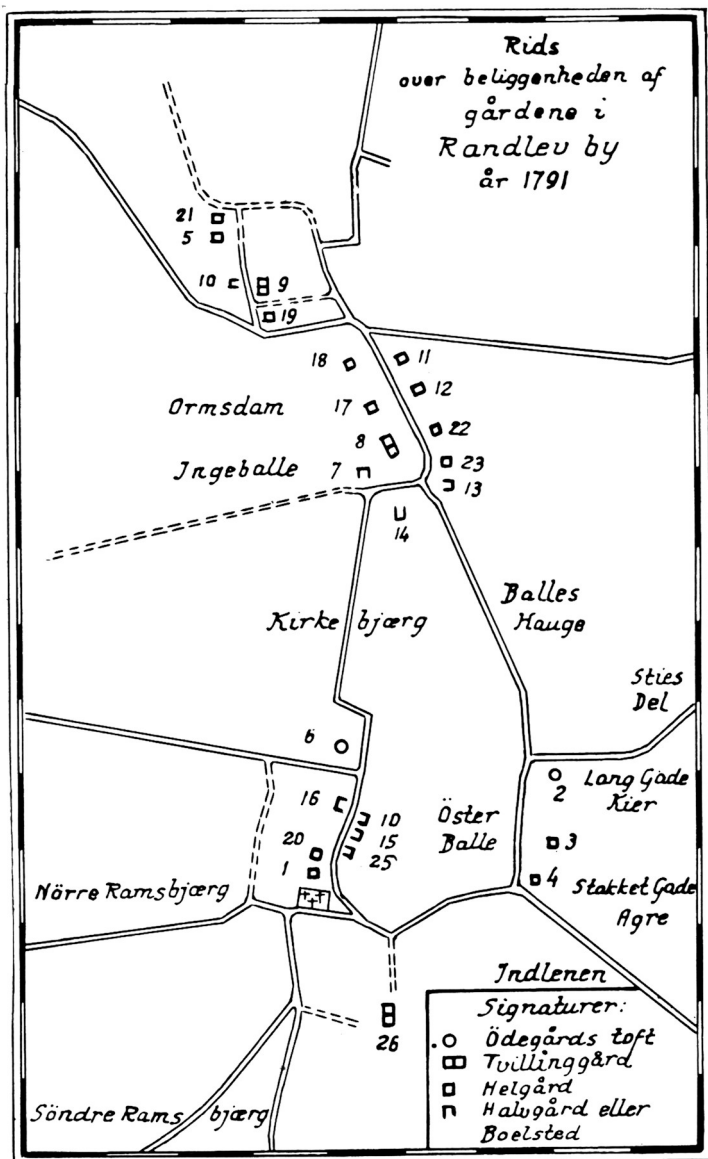
En anden betydelig forandring er sket, nemlig med hensyn til kirkejorden. I 1688 drives denne sammen med præstegården. Dette skyldes, at den daværende præst, Jochum Brorson, var ejer af kirken og dens indtægter. Dette er et særligt forhold, der har sin forklaring i, at han var søn af ejeren af Dybvad, Laur. Brorson, der også var ejer af kirken. Jochum Brorson solgte imidlertid i 1696 sine rettigheder over kirken til admiral Rodsten (årbogen 1946, s. 59). Hvorledes der er forholdt med kirkejorden i den følgende tid, kan ikke ses hverken af præstemandtallerne eller af jordebøgerne fra 1724 og 1737, men af hoverireglementet fremgår, at den er delt i 6 parter, hvoraf de små ejendomme matr. nr. 24 og 25 hver har fået en part, medens resten er delt mellem 4 huse. Kirkejorden var ligesom gårdenes agerland spredt i småparceller over hele bymarken, og delingen må da være foregået på den måde, at hver af de 2 boelsmænd og 4 husmænd har fået nogle parceller.

Efter hoveriefterretningerne af 1791 har ejendommen matr. nr. 25 nu kirkejord af hartkorn 5 skp. 0 fdk. 1 alb., d. v. s. dobbelt så meget som i 1770. Den øvrige kirkejord nævnes ikke, men det skyldes antagelig, at den var hoverifri.

Der er endelig sket den forandring i 1770, at hovgården, matr. nr. 26, der ved skiftet i 1736 tilfaldt Rantzausgave, igen er kommen under Rodstenseje. Det er antagelig sket i 1765, idet Frantz Rantzau da overdrog Rantzausgave til en søsterdatter fra Rodstenseje.

I 1791 har matr. nr. 17 forøget sit hartkorn med 3 skp. til 6 tdr. 4 skp. 1 fdk., hvilket skyldes, at en toft i byen var lagt til gården. Iøvrigt er der ikke sket nogen forandring fra 1770.

I det nedenstående rids er vist de forandringer, der er sket med gårdene fra 1688 til 1791. Skovsgården er nu nedlagt. Tvillingegården matr. nr. 10 er delt i 2 gårde, hvoraf den ene er flyttet til Over-Randlev. Matr. nr. 16 er flyttet til den nuværende plads. Matr. nr. 2 og 6 henligger stadig som ødegårde. Gårdene i Over-Randlev og Østerterp har samme placering som i nutiden, hvorimod resten af gårdene i Neder-Randlev i 1791 ligger uforandret, som de har gjort det fra middelalderen, hvilket i høj grad forandres ved udskiftningen.

III. Fæsternes ydelser til godsejerne.

Hverken i matrikelsbøgerne eller i skattemandtallerne findes oplysninger om, hvad fæsterne svarede til godsejerne. Herom kan der imidlertid findes en del i kilderne fra det 18. århundrede, hvortil kommer, at landgilden er opgivet i det skøde fra 1695, hvori købmand Basballe overdrager sit fæstegods i Randlev til admiral Rodsten. Ydelserne kan deles i landgilden, den årlig tilbagevendende afgift, indfæstningen, der betaltes ved fæsterskifte, og endelig arbejdsydelserne, hoveriet.

A. Landgilden.

I middelalderen, da fæsteforholdet blev indgået på opsigelse eller på kort åremål, var landgilden i almindelighed den eneste ydelse, og den kunne da ændres efter forholdene. Der skal således være sket en betydelig nedsættelse i det 14. århundrede. Senere ændredes fæsteforholdet imidlertid til at gælde for en længere årrække, og fra det 16. århundrede bliver livsfæste det almindelige. Samtidig hermed blev det sædvane, at landgilden var uforanderlig ikke alene i den enkelte fæsters levetid, men fra fæster til fæster. Efter Skaanes afståelse til Sverrig udtales det i nogle privilegier af 1664 til de skaanske stænder, at det havde været de danske bønders største privilegium, at hverken kongen, adelen eller de gejstlige kunne belægge en bonde med større skat (d. v. s. landgilde) end fastsat i de gamle jordebøger. Hvorvidt dette har været en egentlig retsregel, har været meget omtvistet, se Poul Johs. Jørgensen: Dansk retshistorie 1940, s. 469—70, men det er faktum, at landgilden efter reformationen ofte holdt sig uforandret gennem lange tider. Til gengæld kommer nu andre ydelser til, nemlig indfæstningen og hoveriet.

Landgilden bestod i ældre tid kun for en ringe part i pengeydelser, men varer som korn, herunder malt, smør, honning, i levende dyr som svin, får, lam, høns, alt i en broget mangfoldighed og vekslende fra egn til egn.

Også i skødet fra 1695 er landgilden af denne art. Kornet spiller den største rolle, men landgilden omfatter også smør og levende dyr. For nogle af gårdene svares dog smørpenge i stedet for smør. En almindelig ydelse er 1 brændsvin. Dette betyder et svin, der har gået i skoven eller på overdrevene. Navnet hidrører fra, at ejeren brændte et mærke i det, for at det kunne skelnes fra andre dyr. Flere steder svares en sum i gæsteripenge. Denne var trådt i stedet for en pligt til at have

godsejerens folk og heste på kost. En enkelt svarer 1 ørte malt gæsteri. Dette må forstås således, at gæsteriet er afløst af nævnte kvantum malt. Eet enkelt sted anføres 2 heste gæsteri, hvilket må betyde, at gæsteriet her ikke er afløst.

Flere steder nævnes 1 fornød. Dette må betyde et fødenød, altså et kreatur, som fæsteren skulle fodre for godsejeren.

Når man kommer længere frem i tiden, simplificeres landgilden, således at den kun omfatter korn og penge, se oversigterne s. 71 og 72. I almindelighed er de ydelser, der bestod af andet end korn, omsat til penge, men de kan dog også være omsat til korn, således at landgilden i korn er steget i kvantum.

Med den omtalte sædvane vedrørende landgildens uforanderlighed i erindring, er det et interessant spørgsmål, hvilke slutninger der kan drages af de foreliggende kilder.

Med hensyn til Dybvads bøndergods er forholdet overordentlig simpelt. Der findes for det omhandlede tidsrum ingen oplysninger før 1738. Derefter findes angivelser fra 1770 og 1791 henholdsvis i hoverireglementet og hoveriefterretningerne, og det kan konstateres, at landgilden er præcis den samme gennem disse 53 år. En sammenligning med tiden forud er derimod meget vanskelig, fordi man skal gå så langt tilbage som til 1662 for at finde en angivelse af landgilden, og da der i mellemtiden er sket en omsætning fra naturalier til penge, er det vanskeligt at drage nogen sammenligning. Nogle enkelte eksempler skal dog anføres for ejendomme, der med sikkerhed kan identificeres.

Matr. nr. 11.

1662	1738
1 ørte (10 skp.) rug	10 skp. rug
2 — (24 —) byg	25 — byg
2 — (20 —) havre	20 — havre
$\frac{1}{2}$ fdk. smør, $\frac{1}{2}$ fornød	3 rdl. 57 sk.
1 brændsvin, 4 heste gæsteri	

Matr. nr. 12.

4 ørter (48 skp.) byg	49 skp. byg
1 brændsvin	
$\frac{1}{2}$ fdk. 2 alb. gæsteri (formodentlig smør)	1 rdl. 49 sk.

Det kan meget godt passe, at de 2 sæt ydelser svarer til hinanden. For en tredie ejendom, matr. nr. 15, er landgilden uforandret, nemlig 2 ørter = 24 skp. byg.

Med hensyn til Rodstensejes bøndergods er forholdet mere

indviklet, til dels fordi der er sket nogle forandringer med hensyn til jordfordelingen, hvilket også måtte medføre forandringer med hensyn til landgilden. Som udgangspunkt henvises til oversigten s. 78 fra 1770, hvorefter der skal drages en sammenligning, dels tilbage til 1695, dels frem til 1791.

Som nævnt er det vanskeligt at drage en sammenligning mellem den ældre og den nyere landgilde, fordi der i den sidste delvis er sket en omsætning til penge, men undertiden kan man i et fæstebrev finde en angivelse både af den gamle og den omsatte landgilde. Som eksempel herpå kan nævnes det tidligere omtalte fæstebrev af 1742 for Solgaard og en del af Skovsgaard. Nedenfor gengives derfor landgilden fra 1695, 1742 og 1770.

1695	1742	1770
1 ørte (10 skp.) rug	10 skp. rug	10 skp. rug
1 — (12 —) byg	24 — byg	24 — byg
1 — (20 —) havre	20 — havre	20 — havre
Smørpenge 3 mk.	Smørpenge 1 mk.	Penge
1 brændsvin	1 brændsvin 10 mk.	13 rdl. 28 sk.
1 ørte malt gæsteri	Hoveripenge 1 —	
	Spindpenge 0 — 20 sk.	
	2 rdl. 20 sk.	
	Af Skovsgårds jord 11 — 1 mk. 8 sk.	
	13 rdl. 1 mk. 28 sk.	

Sammenligner man landgilden fra 1695 med den fra 1742, viser det sig, at 1 ørte malt gæsteri (12 skpr.) er erstattet af samme kvantum byg. Smørpengene er nedsat fra 3 til 1 mk. Som noget nyt er tilkommen hoveripenge 1 mk. og spindpenge 20 sk. Det første må ikke forstås som en afløsning af hoveriet, men kun af visse bestemte arbejder, idet det fremgår af fæstebrevet, at fæsteren er hoveripligtig.

Som noget nyt er endvidere tilkommen landgilden af jorden fra Skovsgård. Denne er alene ansat i penge.

Landgilden af 1770 er 1 mk. mindre end 1742. Dette skyldes antagelig, at hoveripengene på dette beløb er bortfaldet, fordi der ikke længere er fritagelse for de pågældende arbejder.

I 1791 er landgilden den samme som i 1770, skønt der i 1776 er kommet en ny fæster.

For nogle andre ejendomme er derimod sket nogle ændringer i landgilden fra 1770 til 1791:

1. For matr. nr. 17 er landgilden steget med 5 rdl. Dette er dog ikke nogen forhøjelse, men landgilden for en toftejord af 3 skp. hartkorn, som er lagt til gården.
2. For matr. nr. 23 er pengelandgilden steget med 3 rdl. 20 sk. til 8 rdl. 56 sk., medens kornlandgilden er den samme. Dette er en virkelig forhøjelse.
3. Matr. nr. 25 svarer i 1770 28 skp. byg og 20 skp. havre, men i 1791 44 skp. byg. Dette ser ud som en nedsættelse, men er antagelig det samme, fordi byg var mere værd end havre. Pengeafgiften er den samme.
4. Hovgården, matr. nr. 26, svarer i
1770 20 skp. rug, 60 skp. byg, 40 skp. havre, 3 rdl. 16 sk.
1791 24 - - 64 - - 40 - - 5 - 36 -

hvilket giver en forhøjelse på 8 skp. korn og 2 rdl. 20 sk.

For de øvrige 5 ejendomme er landgilden i 1791 uforandret fra 1770. Da matr. nr. 17 og 25 i virkeligheden heller ikke er forandret, er det således kun matr. nr. 23 og 26, hvor der er sket en forhøjelse. Denne er ikke ret stor og kan have særlige ikke kendte årsager.

Der er således ikke nogen rimelig grund til at betvivle, at Rodstenseje har fulgt det princip, at landgilden ikke forhøjedes uden særlige årsager. Det ville da også være mærkeligt, om der gjaldt forskellige praksis for de to godser i samme by.

Det var en betydelig fordel for fæsterne i en opgangstid som den, der indtraf efter 1750, at landgilden ikke forhøjedes, men det medførte som modstykke, at der heller ikke fandt nogen nedsættelse sted i nedadgående tider. Hvis landgilden i forbindelse med hoveriet til tider var større, end fæsterne kunne svare til, har godsejeren vel måttet nøjes med mindre, men det betragtedes som noget rent midlertidigt og afgjordes fra år til år. Den afgift, som stod i jordebogen, kunne ikke røres, bl. a. fordi en nedsættelse ville forringe godsets værdi.

Denne konservatisme med hensyn til landgilden kan også konstateres ved en sammenligning med den samlede landgilde i ældre tid. Ved de såkaldte landgildematrikler af 1662 og 1664 blev landgilden omregnet til hartkorn, d. v. s. rug og byg. Landgildeprotokollen af 1664 er ikke opbevaret for Hads Herred, men i matriklen af 1688 er ved siden af det nye hartkorn opført det gamle hartkorn, d. v. s. af 1664. Dette androg, når præstegården og kirkejorden fradrages, 146 tdr. 1 skp. 3 fdk. 2 alb. I 1791 androg landgilden for de samme ejendomme:

Rug 25 tdr. 4 skp. 0 fdk.

Byg 74 - 1 - 2 -

Havre 38 - 1 - 0 -

samt i penge

131 rdl. 3 mk. 2 sk., der kan ansættes til ca. 44 tdr. rug.

Ved denne sammenligning må det tages i betragtning, at selvejerbønderne i 1664 svarer mindre i skat end i landgilde i 1791, og at havre var en billigere kornsort end rug og byg. Det er således kun en beskedent stigning i det lange tidsrum 1664 til 1791.

B. Indfæstningen.

Da fæsteforholdet efterhånden tog den form, at det blev indgået for længere tid og senere for fæsterens livstid, blev det sædvanligt, at der ved fæstets tiltrædelse betaltes et vederlag for fæsteretten, og dette var i hvert fald almindeligt fra det 16. århundrede. Samtidig blev det almindeligere, at der med ejendommen fulgte besætning, i hvert fald heste. Da fæsteren fik rådighed over denne, var det rimeligt, at godsejeren fik den sikkerhed, der lå i indfæstningen. Ved fæstets ophør skulle fæsteren imidlertid aflevere en lige så god besætning, og indfæstningen må derfor betragtes som et tillæg til landgilden.

Medens landgilden lå fast, blev indfæstningen en i høj grad bevægelig faktor. Den måtte svinge i størrelse efter konjunkturerne, og endvidere måtte den være afhængig af ejendommens gode eller dårlige tilstand. Undertiden blev der også taget personlige hensyn, f. eks. når fæsteren giftede sig med den tidligere fæsters enke.

Det kunne derfor være af betydelig interesse at vide, hvad der gennem tiderne er blevet betalt i indfæstning, men med hensyn til dette punkt svigter kilderne helt for Randlev bys vedkommende, i hvert fald har jeg ingen oplysning fundet i de stikprøver, som jeg har taget. Fæstebrevene er ofte så magre i indhold, at de ikke engang opgiver landgilden. Skriveren har altid sørget for, at godsejeren fremtræder med pomp og pragt, men som regel undladt at medtage, hvad vi kunne have mere interesse i at vide¹). Indfæstningen blev betalt kontant, og det ansås derfor for unødvendigt at nævne denne i fæstebrevet.

For at give et begreb om, hvad indfæstningen kunne andrage, må jeg derfor henvise til oplysninger andetsteds fra. I årbogen for 1916 s. 137 ff. har Edv. Egeberg således givet nogle eksempler fra Silkeborg gård og gods med hensyn til Linå

sogn. Efter disse har indfæstningerne, der som regel bestod i penge, i begyndelsen af det 17. århundrede undertiden været ret betydelige, op til 32 rdl. for en gård, men i det følgende århundrede, hvor eksemplerne går til 1764, er indfæstningerne ofte små, 5 rdl. og derunder, og undertiden gives slet intet. Dette giver formentlig et ganske godt billede af den forringelse, som i løbet af dette tidsrum er sket i forholdene.

Fra 1750 indtræder imidlertid en betydelig bedring i forholdene, og dette giver sig også udslag i indfæstningen.

I årbogen 1927 s. 150—51 har Henrik Larsen givet nogle eksempler fra fæstegods i Vejlbj under Marselisborg gods. I tiden 1740—50 lå indfæstningen for en gård omkring 20 rdl., men i 1765 betaltes 80 rdl. af en gård og 1780 70 rdl. af en halvgård.

Såvel for eksemplerne fra Linå som fra Vejlbj gælder det, at de tydelig viser, at der i mange tilfælde er taget særlige hensyn til den enkelte gårds tilstand og fæsternes personlige forhold.

Man kunne ræsonnere som så, at landgildens uforanderlighed ikke var af videre betydning, når indfæstningen kunne forhøjes uden begrænsning, men en faktisk begrænsning måtte ligge i de pengemidler, der til enhver tid var til rådighed. Det ville ikke være tilfældet, hvis der blev givet kredit med indfæstningen, men herpå har jeg ingen eksempler set, og det måtte i så fald formentlig fremgå af fæstebrevene.

U d s k r i f t

af

Rodstenseie og Kane fæste protokol, 1719—1894.

Jeg Friderich Christian Rantzou, Herre til Rodstenseie og Cane Gårder Hans kongl. Maijst. welbestalter Obrister til Hest kiendes her med at hafve sted og fæst saa og her med steder og fæster til Jørgen Jensen Soelgaard i Randløf, hans Faders paaboende Gaard ibim. som faderen for ham afstaaet hafver formedelst hans Alderdombs skyld at hand ei gaarden lenger kunde bestaae bestaaende af Hartkorn udi Nye Matricul 3 Tdr. 3 Skp., hvilcken forn. gaard, bemeldte Jørgen Jensen Soelgaard skal nyde bruge og beholde sin lifs tid med ald dends tilliggende som nu tilliger og af Arilds tid tillagt hafver med disse Conditioner at hand aarligen og til hver Mortens Dag Regtig yder og betaler sin fulde skyld og landgielde efter Jordebogen, gaarden bebygge og forbedre svare til alle kongl. skatter og contributioner som nu paabudet er eller og her efter paabydendis worder, sampt hovgierningen lige som hands fader,

for hannem giort hafver tillige med hans andre medtiennere, være mig og min fuldmægtig hørig og lydig og ellers i alle måder sig efter lofven og forordningerne at Rette og holde og hafver Jeg forundt ham samme gaard fri for half hovning udi ald fællitz Gierning undtagen udi tærskning som hand skal svare lige ved de andre hans medtiennere.

Til bekræftelse under min haand.

Rodstenseie d. 20. Junij 1719.

F. C. Rantzou.

Ovenmelte er lige lydende med dette mit meddeelte fæste bref som ieg lofver og til forpligter mig i alle sine puncter og poster at efter lefve, under mit fæstes fortabelse, hvilchet ieg her med egen haand testerer.

Jørgen Jensen Soelgaard.

C. Hoveriet.

Allerede i middelalderen var det undertiden tilfældet, at fæsteren ydede arbejde til godsejeren som en del af vederlaget for brugen af den fæstede ejendom. Nogen større rolle spillede det dog ikke, fordi hovedgårdene endnu var forholdsvis små, og fæstegodset var så spredt, at arbejde kun kunne pålægges en mindre part af fæsterne. Dette arbejde, der i ældre tid kaldtes dagværk, var også af bestemt og moderat omfang. Efter reformationen medførte prisstigningen på landbrugets produkter imidlertid, at godsejerne så deres fordel ved at gå over til stordrift. Denne gennemførtes på den måde, at hovedgårdenes tilliggende forøgedes dels ved opdyrkning af ny jord dels ved nedlæggelse af bøndergårde. Samtidig søgte gods-ejerne at erhverve bøndergods i nærheden af hovedgården ved køb eller mageskifte, og af dette betingede de sig arbejde på hovedgården som en del af vederlaget for brugen. Fæsterne havde herefter nok selvstændige bedrifter, men var tillige medhjælpere ved driften af hovedgården enten selv eller ved deres tyende. Hovedgården krævede ofte meget arbejde, og hoveriet, som det nu kaldtes, blev mere og mere ubestemt og omfattende, således at grænsen for det alene lå i, hvad der behøvedes til hovedgårdens drift, hvilket dog var meget varierende fra sted til sted.

Allerede i slutningen af det 16. århundrede bliver sådanne godsbedrifter almindelige på adelens besiddelser, men denne udvikling når først til Hads herred et århundrede senere. Det var kronen, der ejede så godt som al jorden i herredet, og

denne havde kun een hovedgård med større tilliggende, nemlig Aakjær, der var sæde for den kongelige lensmand.

Efter enevældens indførelse i 1660erne måtte kronen imidlertid skille sig af med sit gods i Hads herred, og der opstod da 5 nye herregårde, hvortil der efterhånden blev ydet hoveri, deriblandt Dybvad og Rodstenseje.

I første omgang berørte dette dog ikke Randlev by, fordi bøndergodset blev strøgods, se årbogen 1949 s. 74, men i 1690erne overgik det til de nævnte nærliggende hovedgårde, hvilket medførte, at det inddroges under disses hoverigods.

a. Oplysninger vedr. tiden indtil 1770.

Det er meget lidt, der kan oplyses om, hvornår og hvorledes hoveriet er indført. Præstemandtallerne efter år 1700 viser intet herom. Da fæsterne havde ejendommen i livsfæste, kunne der ikke uden videre pålægges dem hoveri, men det kunne betinges ved første fæsterskifte, og endvidere kan der have været fæstere, der på grund af restancer med landgilden eller andre grunde var afhængige af godsejeren og derfor har måttet gå ind på dennes ønske.

For Rodstenseje findes som nævnt fæsteprotokoller fra 1719, der kan give nogle spredte oplysninger fra dette tidspunkt. I et fæstebrev fra dette år til Peder Jensen, Hovgård, nævnes intet om hoveri, hvoraf sikkert kan sluttes, at ejendommen endnu ikke var hoveripligtig, men i fæstebrevet af samme år til Jørgen Jensen Solgård nævnes det udtrykkelig, at hans fader har gjort hoveri, skønt denne havde gården i fæste allerede i 1695, da admiral Rodsten købte den, se årbogen 1950 s. 110 under matr. nr. 21. Der er sikkert ikke gået så lang tid herefter, inden alle gårde har måttet påtage sig hoveri.

Om hoveriets omfang findes som regel ingen oplysninger i fæstebrevene. De bruger kun almindelige vendinger, som at fæsteren skal forrette samme hovgerning som hans formand eller lige med hans medtjenere. Dette gælder også i slutningen af perioden. Det er en undtagelse, når det i fæstebrevet af 1719 til Jørgen Solgård siges, at han er fri for halv hovning i al fælles gerning undtagen tærskning, og dette har antagelig sin forklaring i, at gården havde en sådan størrelse, at det kunne være tvivlsomt, om den skulle sidestilles med en helgård eller en halvgård.

Med hensyn til Dybvads bøndergods, hvor ingen fæsteprotokol er bevaret, findes kun de oplysninger, der kan udledes af skiftebrevet af 1738, men dette viser også en hel del. Det frem-

går heraf, at gårdene matr. nr. 2 og halvparten af matr. nr. 10, der dreves henholdsvis af præsten og degnen, svarer hoveripenge 5 rdl. af hver gård. Heraf kan sluttet, at de øvrige fæstere, der ikke betaler hoveripenge, må have ydet hoveri, og da begge de to gårde i størrelse svarede til halvgårde, må hoveriet af en helgård være sat til 10 rdl. Dette gør det igen rimeligt at antage, at hoveriet har haft et lignende omfang som i 1770, fra hvilket år der haves nærmere oplysninger, se næste stykke.

Også oplysningerne om husmændene viser hoveriets eksistens. Ganske vist nævnes kun en enkelt husmand, der svarer en ugedag, men for flere andre nævnes arbejdspenge.

Resultatet bliver herefter, at hoveriet til begge de to godser i hvert fald fra 1730erne må antages at have haft samme karakter som i 1770. Det er dog muligt, at det i løbet af denne tid kan være tiltaget noget, fordi hovedgården efterhånden er drevet mere intensivt.

b. Oplysninger vedr. tiden fra 1770.

Det er tidligere omtalt, at det var regeringens planer om landboreformer og specielt om regulering af hoveriet, der har bevirket, at der fra 1770 fremkommer et langt fyldigere kilde-materiale vedr. landboforholdene end tidligere. Til forklaring heraf skal hovedpunkterne i de pågældende regeringsforanstaltninger refereres.

Det første forsøg på en regulering af hoveriet findes i Fr. af 6. maj 1769 om hoveriets bestemmelse i Danmark. Den går, som titelen viser, ud på en bestemmelse eller fastsættelse af hoveriet, men denne bestemmelse overlodes til godsejerne selv, idet det dog udtales, at det håbes, at de ikke vil forøge bondens byrder, men lette dem, hvor hoveriet er for strengt. Når hoveriet var fastsat, skulle hver hoveribonde forsynes med et hoverireglement, hvori alt arbejdet fastsattes til visse dage ugentlig, der ikke uden bondens samtykke måtte overskrides, og dette skulle inden år og dag vedhæftes fæstebrevet. Inden 15 måneder efter forordningens udstedelse skulle godsejeren sende et general-hoverireglement udfyldt efter et bestemt skema til amtmanden, som derefter skulle sende det til generallandvæsenkollegiet.

Disse general-hoverireglementer skulle således ikke netop referere, hvad der hidtil var ydet af hoveri, men der er ingen grund til at antage, at de har afvejet væsentlig herfra, og de giver derfor et godt billede af hoveriforholdene omkring 1770.

Allerede i dette år kom Struensee til magten, og dette medførte en ny forordning om hoveriet, dateret 20. februar 1771.

Det udtales i denne, at de fleste godsejere i de indsendte hoverireglementer har gjort påstand om ubilligt hoveri, og forordningen fastsætter derfor en begrænsning af dette, nemlig 8 spanddage og 16 gangdage pr. td. hartkorn, som fæstegården er ansat til, dog med forskellige afvigelser, deriblandt at hvis der var mere end $\frac{3}{4}$ mil fra denne til hovedgården, skulle hoveriet nedsættes med $\frac{1}{8}$ for hver $\frac{1}{4}$ mil.

17. januar 1772 blev Struensee styrtet, og der kom da andre bestemmelser, dog først i en forordning af 12. august 1773, der betegnes som forordning om nøjere bestemmelse af hoveriet for fæstebonden i Danmark. Denne forordnings indhold gengives som regel således, at den igen gjorde hoveriet ubestemt, idet det skulle rette sig efter hver egn gamle skik og brug, men dette er dog lovlig summarisk. Det er rigtigt, at den igen gjorde avlingshoveriet ubestemt²⁾, så det måtte rette sig efter hovedgårdens behov, men det tilføjes dog, at hvis en del af det til en hovedgård hørende bøndergods afhændes, eller en og anden bonde fritages for hoveri, skal hovedgården selv udføre det dertil svarende arbejde, der altså ikke måtte pålægges de øvrige fæstebønder. Endvidere bestemmes det, at gårdmændene skulle være fritaget for visse arbejder som slagtning, havearbejde og lignende tyendearbejde. Endelig bestemmes det, at størrelsen af det arbejde, der ikke vedrørte gårdens avling — »anden gårdens tjeneste« — såsom skovhugst og tørveskæring skulle fastsættes af amtmanden i forbindelse med 2 landbrugskyndige mænd til et bestemt antal spand- og gangdage. Herom skulle der udfærdiges et hoverireglement for hver hovedgård, og disse skulle indføres i en af amtmanden autoriseret protokol, og genpart heraf indsendes til rentekammeret til stadfæstelse af kongen. Disse hoveriprotokoller kan således give oplysning om, hvad hoveriet omfattede udover det egentlige landbrugsarbejde, men for Randlev bys vedkommende mangler dette materiale, idet der hverken for Dybvad eller Rodstenseje er bevaret sådanne protokoller. I Hads herred findes de kun for Rathlousdal og Gersdorffslund.

Medens hoveriforordningerne af 1769 og 1771 kun havde en kort levetid, forblev forordningen af 1773 i kraft i en lang årrække. Det var først efter stavnsbåndets løsning 1788, at der igen toges fat på denne sag. Den måde, hvorpå man greb sagen an, var en anden end tidligere. I 1769 overlodes det godsejerne at bestemme hoveriet, i 1771 fastsatte loven det direkte, og i 1773 blev det overladt til tredjemand at fastsætte det hoveri, som ikke var ubestemt. Nu gik regeringens initiativ derimod ud på at få godsejerne og bønderne til selv at enes om hove-

riets størrelse. Den $^{24}/_6$ 1791 udgik »Plakat hvorved såvel jord-drotterne som de hoverigørende bønder i Danmark indbydes til frivillige foreninger om bestemt hoveri samt godsejerne be-fales at opgive visse foreskrevne oplysninger om det til deres hovedgårde nødvendige hoveri m. m.«. Det udtales i denne som grundsætning, at der i almindelighed må tilstås godsejerne det til hovedgårdens drift nødvendige arbejde — »når arbejdet vel bestyres« — dog uden at der bliver pålagt bønderne mere end de har forrettet indtil begyndelsen af 1791, ikke heller mere, end at de kan overkomme tilbørlig at dyrke deres gård og ud-rede skatter og afgifter. Godsejerens behov og hoveribøndernes evne var naturligvis noget ubestemte begreber, så det reelle grundlag måtte være hoveriets størrelse i begyndelsen af 1791. Hvis parterne ikke kunne enes om hoveriet, agtede kongen at lade det fastsætte af commissarier, som han selv ville udnævne, og til brug for disse skulle godsejerne, hvis hoveriforeninger ikke var opnået før dette tidspunkt, inden oktober måneds udgang s. å. til amtmanden indsende efterretninger, ved ud-fyldning af et bestemt skema, idet de ellers måtte vente, at hoveriet ikke blev ansat højere end det ringeste i provinsen. Som følge af denne »indbydelse« blev der indgået en del ho-veriforeninger, men da det mange steder ikke gik så glat, kom der den 23. december s. å. en ny plakat med supplerende be-stemmelser, bl. a. at amtmanden i tilfælde af uenighed skulle forsøge at mægle mellem parterne, og hvis ingen forening kom i stand, skulle amtmanden til rentekammeret indsende såvel godsejerens forslag som bøndernes svar herpå, så der heraf kunne skønnes, hvem der var skyld i, at ingen forening kom i stand, idet den eller de skyldige da skulle betale omkostningerne ved hoverikommissionernes afgørelse.

Når en hoveriforening blev indgået mellem godsejer og hoveribønder, skulle denne sendes til amtmanden, og han skulle da, når han fandt den overensstemmende med anord-ningen, selv modtage bøndernes tilståelse af, at foreningen var indgået frivilligt og forsyne foreningen med en påtegning herom.

Hvis hoveriforeningen var indgået inden udgangen af ok-tober måned 1791, bortfaldt pligten for godsejeren til at ind-sende efterretninger, men at disse var indsendt, skulle dog ikke udelukke, at der senere blev indgået foreninger mellem parterne.

Hverken for Rodstenseje eller Dybvad var der indgået ho-veriforeninger inden den nævnte frist, men der blev det føl-

gende år gjort mislykkede forsøg herpå, som senere vil blive omtalt.

Den omstændighed, at der ikke blev indgået hoveriforeninger inden den foreskrevne frist, har bevirket, at der fra begge godser er afgivet behørigte hoveriefterretninger, fra Rodstenseje dateret ²⁸/₁₀ 1791 og fra Dybvad dateret ¹⁹/₁₀ 1791. Det er ret omfattende dokumenter, henholdsvis på 44 og 24 foliosider. De indeholder som tidligere omtalt ikke alene oplysninger om hoveriet, men også om adskilligt andet vedrørende landbrugets forhold og udgør for Randlev bys vedkommende i det hele det vigtigste kildemateriale fra det 18. århundrede.

1. Rodstensejes fæstegods.

Rodstenseje var en hovedgård, der havde et stort tilliggende i forhold til bøndergodset. Efter hoverireglementet af 1770 androg hovedgårdens hartkorn foruden skovskyld og tiender 42 tdr. 7 skp. 2 fdk. medens bøndergodsets hart-

korn androg 260 - 4 - 0 - 1½ alb. altså kun lidt over det 6-dobbelte. Bøndergodset lå i Odder og Randlev sogne og androg 54 bøndergårde, der gjorde hoveri og alle et betydeligt hoveri.

Sædelandet opgives til 200 tdr. anslået til rugsæd³⁾ inddelt i 3 marker, hvoraf årlig besås de to, medens den ene ligger til fællede.

Medens landgilden varierede fra gård til gård, måtte hoveriet fordeles efter mere simple regler, efter helgårde og halvgårde. Efter hoverireglementet skulle opgives det ugentlige antal spand- og gangdage for hver gård. For Randlev bys vedkommende opgives det således:

	Spanddage	Gangdage	
		Karl	Pige eller dreng
3 gårde:			
Matr. nr. 5, 21 og 25	¾	¾	½
5 gårde:			
Matr. nr. 17, 18, 19, 22, 23	1½	1½	1
1 gård:			
Matr. nr. 26	3	3	2

De første gårde gør halvgårdshoveri. Det er den lille gård, matr. nr. 25 (Kolinggården) samt Hulgård og Solgård. De sidste er helgårde, men af jorden fra Skovsgård svares ikke hoveri, men kun en pengeafgift. Dette er forklaringen på, at de kun svarer halvt hoveri.

At matr. nr. 26, Hovgårdene svarer dobbelt hoveri, er ikke nogen afvigelse fra reglen, men betyder kun, at de regnes som 2 helgårde.

Jordløse husmænd er slet ikke nævnt, skønt der må have været et betydeligt antal, se herom senere.

På samme måde som i Randlev ydes hoveri af de øvrige gårde under godset. Omregnes dette til spand- og gangdage årligt, andrager dette:

For 46 gårde	78	spanddage	130	gangdage
- 7 —	39	—	65	—
- 1 —	104	—	182	—

Om arbejdets beskaffenhed og fordeling mellem gårdene gives ingen oplysninger i hoverireglementet. Da der ingen hoveriprotokoller findes fra 1773, får man først nye og udførlige oplysninger gennem hoveriefterretningerne fra 1791.

Disse indeholder detaillerede beregninger over hver slags arbejde. Det ville føre for vidt at komme ind på enkeltheder, men det samlede resultat bliver for hele godset årlig⁴):

Pløjedage	Spanddage	Gangdage
606	1969 $\frac{1}{2}$	5581

Heraf er beregnet til udførelse af bønderne i Randlev:

Matr. nr.	Pløjedage	Spanddage	Gangdage
5, 21 og 25	6	19 $\frac{1}{2}$	55 $\frac{1}{4}$
17, 18, 19, 26, 26	12	39	110 $\frac{1}{2}$
22, 23	9	29 $\frac{1}{4}$	82 $\frac{7}{8}$

Der er således sket en tredeling, idet de to mellemstore gårde, 22 og 23, skulle udføre et arbejde, der lå midt mellem hel- og halvgårdshoveriet.

Der er iøvrigt sket en betydelig nedsættelse i forhold til det opgivne hoveri fra 1770, idet spanddagene pr. helgård er nedsat fra 78 til 51 og gangdagene fra 130 til 110 $\frac{1}{2}$. Det er rimeligt at antage, at det i 1770 opgivne hoveri har været for højt anslået, og at det i 1791 opgivne har svaret til, hvad der virkelig har været ydet. Det er ikke sandsynligt, at hoveriet er nedsat i det pågældende tidsrum.

Den 28. marts 1792 har ejeren af Rodstenseje, Weinigel, underskrevet forslag til en hoveriforening, overensstemmende med forslaget i hoveriefterretningerne. Den 4. april s. å. har amtmanden afholdt et møde mellem godsejerens fuldmægtig og fæstebønderne på godset. Om resultatet for Randlev bys vedkommende har amtmanden givet følgende påtegning:

»For Randlev. Denne bys beboere tilbød at forrette alt sædvanligt hoveri, indtil de så, hvad udfaldet blev med byens forestående udskiftning, for øvrigt indvendte de ikke noget mod forslaget, men nægtede at underskrive.«

Resultatet var således dette, at der skete en udsættelse, indtil udskiftningssagen var løst.

2. Dybvads bøndergods.

Medens Rodstenseje var typen på en hovedgård med stort tilliggende og forholdsvis ringe bøndergods, der kunne udnyttes stærkt til hoveri, fordi det lå nær hovedgården, var Dybvad i alle henseender anderledes. Ifølge hoverireglementet af 1770 var Dybvads hartkorn 10 tdr. 5 skp. 0 fdk. 1 alb. medens bøndergodsets hartkorn

var 254 - 1 - 1 - 1 -
altså omkring det 20 dobbelte. Hovedgården var forholdsvis så ubetydelig af størrelse, at en af de tilliggende fæstegårde, Svejgård i Bjerager, havde større hartkorn, nemlig ca. 12 tdr. — Fæstegodset, der havde nær samme størrelse som Rodstenseje, lå meget spredt. Det omfattede således 14 gårde i Nølev og 13 i Saxild, men desuden var der enkelte gårde i Bjerager, Hvilsted og Hundslund sogne. Den eneste del af bøndergodset, der lå i en overkommelig afstand fra hovedgården, var i Randlev, ialt 17 gårde og boelssteder. Dette er forklaringen på, at bønderne i Randlev fik den ufordelagtige særstilling at blive pålagt hovedparten af hoveriet, nemlig det egentlige avlingshoveri, medens resten af fæstebønderne enten var helt fri eller ydede et forholdsvis ringe hoveri.

Ifølge hoverireglementet androg Dybvads sædeland 70 tdr. land, anslået til rugsæd, inddelt i 13 indtægter, hvoraf årlig de 9 blev besået.

Som tidligere omtalt var to af gårdene i Randlev fritaget for hoveri mod at svare hoveripenge. Efter matr. nr 2, der er hoverifri, angives hoveriet for matr. nr. 3 således årligt:

Sæde- og høsttid:

Spanddage	Gangdage	
	Karl	Pige eller dreng
21	24	21
<i>Når den tid ikke er:</i>		
27	32	37

Udfor de øvrige ejendomme er under dette anført dito, uden at der er gjort forskel mellem helgårde, halvgårde og boelssteder. Det er dog usandsynligt, at de små ejendomme kan have svaret det samme som de større, alene fordi de ikke havde hestekraft hertil⁵⁾, så angivelsen må være ufuldstændig.

Efter gårdene, hvor der under matr. nr 10 og 16 er anført et hus, nævnes 7 husmænd, der ikke svarer landgilde, men hoveripenge, nemlig 3 med 2 rdl., 2 med 1 rdl. 32 sk. og 2 med 1 rdl. Udfor disse er anført:

»Husmændene betaler hoveripenge eller i det sted giver en hånddag ugentlig af et helt hus. Desforuden gør nogle få dages arbejde i haven og i korngulvet i høsten.«

I bemærkningerne til reglementet siges det, at »ingen slags arbejde forrettes til gården uden at det bliver lodtagen, hvad som kan deles, da der ved lodtageres arbejde kan forrettes 3 gange så meget som ved fælles gerning.« Den deling i hovmål, som blev foreskrevet ved forordningen af 1773, var således også anvendt i forvejen. Det foregik på den måde, at hvert hold valgte en formand og lodkaster til at forestå delingen⁶⁾.

For de hoveripligtige gårde udenfor Randlev er hoveriet opgivet således:

Sæde- og høsttid:

Spanddage	Karl	Gangdage Pige eller dreng
1	4	4

Når den tid ikke er:

13	4	4
----	---	---

Hoveriet er således ret ubetydeligt, og ved et stort antal af gårdene er underneden tilføjet »halvt« såvel ved større som ved mindre gårde.

For hele godset andrager hoveriet årligt:

	Spanddage	Gangdage
15 gårde og boelssteder (Randlev)	48	114
(måske kun pr. helgård)		
35 gårde	14	16
(for en del af gårdene kun det halve)		
4 gårde	0	0

I hoveriefterretningerne af 1791 opgives det, at Dybvad har 96 tdr. agerjord, inddelt i 12 marker, hvoraf de 6 årlig besås, medens de andre 6 hviler. De 48 tdr. land, der dyrkes årlig, deler bønderne i Randlev mellem sig i forhold til gårdenes

størrelse, således at halvgårdene gør halvt hoveri og boelsstederne en fjerdedel. På den måde bliver der $\frac{1}{10}$ pr. helgård eller 4 tdr. 7 skp. land. Tvillinggårdene matr. nr. 8 og 9 regnes kun for een gård. Halvgårdene matr. nr. 13 og 14 regnes for een gård tilsammen, og halvgården matr. nr. 10 (Hølgård) og boelsstederne matr. nr. 15 og 16 regnes tilsammen for een gård. Da der er 6 helgårde, giver det ialt så meget som 10 helgårde.

Ligesom for Rodstenseje er der udførlige beregninger over hver art arbejde, afsluttende med et sammendrag, hvorefter der af bønderne i Randlev skal præsteres ialt:

Pløje- og harvedage	Spanddage	Gangdage
120	320	1670

hvilket deles i 10 parter, således at der pr. helgård skal ydes

12	32	167
----	----	-----

Sammenligner man dette med hoverireglementet af 1770, bliver det et mindre antal spanddage, selv om der for dette kun regnes pr. helgård (440 mod 480), men et større antal gangdage (1670 mod 1140). Det er således ikke let at få nogen overensstemmelse mellem de to opgivelser⁷⁾.

Når man ser, at det pr. helgård drejer sig om at dyrke knap 5 tdr. land af hovedgårdens jord, må det forbavse, at der skulle anvendes et så stort antal spand- og gangdage hertil, men dels må det erindres, at redskaber og hestekraft dengang var så meget ringere end nu, dels at hoveriet også omfattede andet end det egentlige landbrugsarbejde. For at vise, hvad hoveriet omfattede, gengives nedenfor det sammendrag over de forskellige arbejder, som findes i hoveriefterretningen. Selv om disse omstændigheder tages i betragtning, forekommer den anvendte tid dog uforholdsmæssig stor, og det var også en af hoveddancerne mod hoveriet, at det medførte en ødslen med arbejdskraft, der kunne anvendes langt mere produktivt hjemme på bøndergårdene.

Den 30. marts 1792 var Dybvads fæstebønder indkaldt til et møde hos amtmanden, hvor der forelå en såkaldt hoveri-forening (ikke forslag til), underskrevet af Tønne Lüttichau den $\frac{29}{3}$ s. å. Amtmanden gik følgelig ud fra, at parterne var enige, skønt bønderne ikke havde underskrevet. Det viste sig imidlertid, at bønderne havde indvendinger med hensyn til 2 punkter, dels med hensyn til kørsel af gærdsel, idet de gjorde gældende, at »Fribønderne« hidtil havde udført dette, dels

med hensyn til tærskning af tiendekornet, idet de ikke ville have med dette at bestille. Godsejerens fuldmægtig gjorde overfor dette gældende, at fribønderne kun som en villighed engang imellem havde kørt gærdslet for at lette hovbønderne, og at tærskningen af tiendekornet ville andrage langt mindre end de tidligere havde udført. Disse argumenter hjalp dog ikke, og amtmanden slutter derfor med følgende bemærkning:

»Af forberørte årsag ville ingen af bønderne forbinde sig ved nogen underskrift, som noget der eragtes at være af modvillighed og således til det kongl. rentekammer indstilles.«

Amtmanden giver således bøndernes modvillighed skylden for, at mæglingen ikke førte til noget resultat. Det synes også at have været småting, som bønderne hæftede sig ved. Muligvis har det været et udslag af, at forholdene mellem godset og bønderne ikke har været det bedste. Måske har de også ment, at det ville være en fordel at få hoveriet fastsat gennem en kommissionsafgørelse, skønt regeringen i plakat af ²³/₁₂ 1791 havde indskærpet, at man ikke måtte vente dette, når godsejerens krav ikke oversteg det hoveri, der var præsteret før 1790.

Post. 17.

UDDRAG

af

hoveriefterretninger for Dybvad hovedgård af ¹⁹/₁₀ 1791.

Overslag over det for hovedgården nødvendige hoveri angivet i pløje- og harve-, spand- og gangdage.

Randlev.

	Pløje- og harvedage	Spand- dage	Gang- dage
Til at pløje	70		
- - harve	50		
- - høste, agerjord		60	240
I engen		30	350
At holde grøfter vedlige			10
- — hegn —		20	20
Til tromling		10	
Møgagning		50	50
Til at sprede samme			20
- - samle gødningen			40
Vandsteders rensning, som dog ikkun sker afvekslende hvert andet eller tredje år		20	30
Tærskning som tillige bære halmen i foderbåsene til røgterne og aftage langhalmen			360
Kornets rensning og opkørsel af laden ..		10	230
Hæsser og høets flytning i fornøden fald		10	40

	Pløje- og harvedage	Spand- dage	Gang- dage
Skovning af tømmer og brænde samt tørveskær		50	110
Til borg- og ladegårdens vedligeholdelse og at hente tang		20	90
Humle avling		10	40
Fedevarers bortkørsel		20	
Sædekorn at hente		10	
Engene at slå, tuerne at jævne og rense ..			20
Til at binde og skære hør			20
Summa ..	120	320	1670

D. Hoveribyrden sammenlignet med landgilden.

Når det må antages, at landgilden har holdt sig uforandret også gennem det tidsrum, i hvilket hoveriet indførtes, blev hoveriet en forøgelse af fæstebondens byrder. Ganske vist kan dette have medført en nedgang i indfæstningen, men dette kunne utvivlsomt langt fra opveje den yderligere byrde, som hoveriet var.

Det siges ofte, at hoveriet var langt den værste af bondens byrder. Når vi ser hoveriets omfang og sammenligner det med den efter nutidens forhold ubetydelige landgilde, er det let at komme til dette resultat, men det gælder på dette som på andre områder om ikke at lade sig forlede til at se på fortidens forhold gennem nutidens briller. I et samfund med en så lav levelfod og så lav produktion som det 18. århundredes var en td. korn af en ganske anden værdi end i nutiden, og arbejdskraften af tilsvarende ringe værdi. Ganske vist klagedes der også dengang over de høje lønninger, navnlig for den løse arbejdskraft, men det kan have spillet en rolle, at en del af fæstebønderne af hensyn til egen bedrift var nødt til at have tyende eller hjemmевærende børn, og da gennem hoveriet fik udnyttet denne arbejdskraft bedre end det ellers havde været tilfældet. Efter landboreformerne så man ofte, at fæstebønderne foretrak at fortsætte hoveriet fremfor at betale så meget i afløsning, som det ville koste godsejeren at skaffe tilsvarende arbejdskraft fra anden side.

Man kan prøve at få et sammenligningsgrundlag mellem landgilde og hoveri ved at sammenligne den første med de hoveripenge, der blev betalt i stedet for hoveri. Der var jo således to gårde i Randlev matr. nr. 2 og halvdelen af matr. nr. 10, hvor der betaltes 5 rdl. i hoveripenge. Matr. nr. 2 kan dog ikke anvendes, da den var en ødegård, altså uden bygninger, besætning m. v., men der kan være tale herom for matr. nr. 10.

Denne svarede i 1738 i landgilde 10 skp. rug, $12\frac{1}{2}$ skp. byg, 15 skp. havre og 3 rdl. 25 sk. Hvis man nu vil omsætte denne i penge, kan det være tvivlsomt, hvilke priser man skal lægge til grund, men vælger man tiåret 1731—40, da priserne var lavest, bliver landgilden i hvert fald ikke for højt beregnet. Landgilden bliver da omsat i penge ca. $8\frac{1}{3}$ rdl., og var altså dog en del højere end hoveripengene.

Man kunne også finde et sammenligningsgrundlag ved at se på de hoveripenge, der betaltes af de gårde under Dybvad, der kun gjorde ringe hoveri, ca. $\frac{1}{4}$ af fuldt hoveri, idet hoveripengene vel må svare til den fritagelse, som de opnåede. Her må det naturligvis tages i betragtning, at det kun var en del af hoveriet, det drejede sig om. Jeg skal nævne nogle eksempler for disse gårde:

	Hartkorn				Landgilde (skp.)			Penge		Hoveripenge	
	Td.	Sk.	Fd.	Al.	Rug	Byg	Havre	Rdl.	Sk.	Rdl.	Sk.
1 gård i Nølev.	3	1	0	2	$7\frac{1}{2}$	$18\frac{1}{2}$	10	2	73	2	57
1 — — —	5	3	2	2	10	31	21	6	65	4	00
1 gård i Saxild	5	5	1	1	0	36	20	4	49	6	00
1 — — —	3	5	1	0	5	13	20	3	73	3	00

Der synes ganske vist ikke at være noget fast system med hensyn til hoveripengenes størrelse, men det ses dog let, at fritagelsen ikke er vurderet så højt.

En anden sag er, at den uforanderlige landgilde i sidste halvdel af det 18. århundrede stadig blev lettere at bære, fordi produktionen og priserne steg, medens hoveriet jævnligen voksede i omfang, fordi hovedgårdene dreves mere intensivt. Hoveriet bliver da forholdvis en større byrde end tidligere.

Dette stemmer også med fastsættelsen af hoveripengene, da hoveriet blev afløst i slutningen af århundredet. Fra 1798 haves en fortegnelse over hartkorn, landgilde og hoveripenge af gårdene i Randlev under Dybvad. De var da udskiftede på den måde, at de alle var gjort lige i hartkorn, 3 td. 3 skp., for hver gård. Afgifterne for en gård androg da:

Landgilde.

Rug
6 sk. $2\frac{1}{2}$ fdk.

Byg
2 td. 6 sk. $3\frac{1}{2}$ fdk.

Havre
1 td. 3 sk.

Penge
2 rdl. 5 mk. $13\frac{1}{2}$ sk.

Hoveripenge
13 rdl. 3 mk.

Omsættes kornafgifterne i penge efter gennemsnittet af priserne i tiåret 1791—1800 bliver den samlede landgilde ca. 14 rdl. 6 mk., altså noget mere end hoveripenge 13 rdl. 3 mk., men ikke meget.

Det er den almindelige opfattelse, at hoveriet ikke alene var en økonomisk byrde, men en personlig ubehagelighed for fæstebonden, idet det var en ydmygelse for ham at stå under kommando af herregårdens forvaltere, der kunne misbruge deres magt til at genere ham. Denne forestilling har dog næppe meget at gøre med virkeligheden, i hvert fald ikke med hensyn til forholdene i Randlev.

For det første blev det meste arbejde delt af bønderne selv⁸⁾, hvilket var såvel i godsejerens som i bøndernes interesse, og for det andet må det antages, at arbejdet i almindelighed udførtes ikke af fæstebonden selv, men af tjenestefolk og daglejere, antagne dertil af bønderne. For disse kunne det sikkert komme ud på et, om de skulle arbejde på landsbyens eller hovedgårdens jorder. Det sidste var måske endda det foretrukne, fordi det gav lettere adgang til adspredelser⁹⁾.

IV. Landbrugets produktion og prisforhold.

A. *Dyrkningsmåden og det dyrkede areal.*

Af årbogen 1949, s. 64 ff., fremgår det, at det dyrkede areal i 1683 inclusive tofterne androg 595 tdr. land, hvoraf omtrent en tredjedel dyrkedes i det enkelte år. I det efterfølgende tidsrum indtil 1770 findes ingen oplysninger af denne art. I hoverireglementerne findes følgende angivelse om driftsmåden og det dyrkede areal:

I reglementet for Dybvad står kun, at byen har tvende marker, men for Rodstenseje, at byens jorder er inddelt i 3 marker, hvoraf 1 ligger til fællede og 2 besås. Da hele byen har haft samme driftsmåde, må angivelsen for Dybvad forstås på samme måde som angivelsen for Rodstenseje.

For Dybvads bøndergods angives sædelandet anslået til rugsæd til ialt	203 tdr. 4 skp.
og for Rodstensejes, excl. kirkejorden	185 - 0 -

388 tdr. 4 skp.

Om betydningen af udtrykket sædeland anslået til rugsæd henvises til note 3.

I hoveriefterretningerne af 1791 for Dybvad siges det, at

byen har 3 marker, som drives 1ste år med byg, 2det år med rug, havre og ærter og 3die år ligger i fællede.

I nedenstående uddrag af hoveriefterretningerne er angivet det dyrkede areal for hver ejendom. Dette andrager ialt:

For Dybvads fæstegods	353 tdr.
- Rodstensejes fæstegods	336 -
	689 tdr.

Ved sammenligning mellem angivelserne for 1683 og 1791 må det først tages i betragtning, at kun i 1683 er præstegården og kirkejorden medregnet. Disse androg i areal 68 tdr. land, hvorefter fæstegodset har andraget 527 tdr. land. Fæstegodsets dyrkede areal har altså andraget:

1683	1791
527 tdr. land,	689 tdr. land,

og er således fra 1683 til 1791 steget med 30 %.

Samtidig er man imidlertid gået over fra den extensive driftsmåde, hvorefter kun $\frac{1}{3}$ af arealet tilsås hvert år, til trevangsbruget, hvorefter $\frac{2}{3}$ tilsås årlig. Det årlig tilsåede areal bliver herefter:

1683	1791
176 tdr. land,	460 tdr. land,

hvilket vil sige, at det fra 1683 til 1791 er steget med 160 %.

De opgivne arealtal bør tages med forbehold, idet de til dels må hvile på et løst skøn. Der kan ikke i 1770 være foretaget nogen opmåling af jorden, og antagelig er det heller ikke tilfældet i 1791, da udskiftningskortet først er fra 1792. Derimod kan der ikke være tvivl om driftsmåden, og alene forandringen med hensyn til denne har givet en mægtig forøgelse af det årligt dyrkede areal.

B. Kornavlens størrelse.

I nedenstående uddrag af hoveriefterretningerne er angivet kornavlens størrelse i et middelår af hver gård for sig. En sammentælling giver i tdr.:

	Rug	Byg	Havre	Ærter
For Dybvads fæstegods	167	367	275	114
For Rodstensejes fæstegods ..	135	285	246	127
	302	652	521	241

Ialt .. 1716 tdr. korn og ærter.

Uddrag af hoveriefterretninger i henhold til plakat af 23/6 1791.

Hovedgården Dybvads bøndergods.

Post 18 og 19.

Randlev har 3 marker, som drives:

1ste med byg, 2den med rug, havre og ærter, 3die ligger i fællede.

	Bondens navn og gårdens nummer	Hvor mange tdr. agerland	Hvor mange tdr. bonden kan høste i et middelår					Bæster, som kan trække	Plage	Køer eller tyre	Ung- nød	Får	Lam og beder	Svin	Grise
			Rug	Byg	Havre	Bogved	Ærter								
3.	Mogens Jensen	32	14	30	24	0	10	5	1	3	2	9	6	6	4
4.	Thøger Hansen	32	14	30	24	0	10	5	1	3	2	10	5	5	6
6	og 7. Peder Jensen.	35	14	35	24	0	10	4	1	3	3	6	4	4	5
8.	Jens Juelsen og Morten Jensen	44	20	45	36	0	14	5	2	4	4	14	10	6	8
9.	Niels Sørensen og Michel Pedersen	35	18	40	28	0	12	6	1	4	4	8	4	6	4
½	af 10. Jens Knudsen	23	10	25	18	0	7	4	1	2	2	7	3	4	5
—	— Peder Nielsen	23	10	25	18	0	7	4	1	2	2	7	3	4	5
11.	Thøger Pedersen	28	16	30	24	0	10	6	2	3	1	10	6	4	4
12.	Michel Pedersen	24	12	25	20	0	8	4	0	2	1	6	4	3	3
13.	Morten Sørensen	16	9	20	12	0	6	3	0	2	2	6	4	2	4
14.	Jens Jensen	15	9	20	12	0	6	3	0	2	2	6	4	2	4
15.	Peder Mortensen	12	6	11	10	0	4	2	0	2	1	6	5	2	3
16.	Mogens Pedersen	6	3	6	5	0	2	1	0	1	0	3	1	1	0
20.	Jens Michedsen	28	12	25	20	0	8	3	1	3	2	7	5	5	4

Hoverietterretninger i henhold til plakat af 24/6 1791.

Rodstenseje hovedgårds bøndergods i Randlev.

Post 18 og 19.

Bondens navn og gårdens nummer	Hvor mange tdr. agerland	Hvor mange tdr. bonden kan høste i et middelår				Bæster, som kan trække	Plage	Køer eller tyre	Stude	Ung- nød	Får	Lam el. beder	Svin	Grise
		Rug	Byg	Have	Bog- hvede	Arter	Læs hø							
5. Rasmus Simonsen ..	48	21	45	44	0	15	15	7	3	4	4	6	10	0
17. Niels Sørensen	42½	17	32	32	0	17	9	8	1	4	3	14	1	7
18. Rasmus Nielsen ...	39	12	32	24	0	15	6	6	1	4	3	11	4	4
19. Jens Nielsen	30	12	28	24	0	12	5	5	1	3	0	6	5	7
21. Rasmus Jørgensen .	45	17	36	30	0	16	6	8	1	3	0	7	7	5
22. Jens Rasmussen ...	24	10	20	16	0	10	4	4	0	2	0	9	2	5
23. Simon Knudsen ...	26½	11	23	18	0	11	6	4	1	3	0	7	2	6
25. Peder Pedersen ... (Kirkejord)	19	7	17	10	0	7	6	3	1	2	0	6	4	6
26. Jens Møller	31	14	26	24	0	12	10	6	1	5	0	10	4	4
26. Erik Nielsen	31	14	26	24	0	12	10	5	1	4	0	10	4	3

Da det dyrkede areal androg 460 tdr. land, bliver foldudbyttet 3,73, hvilket nogenlunde svarede til det sædvanlige på den tid. Endvidere kan det bemærkes, at angivelserne hidrørte fra bønderne selv, der sikkert ikke har sat det for højt¹⁰).

Oplysninger om kornavlens størrelse findes hverken fra 1770 eller fra matrikelens tid, men da foldudbyttet i 1683 antagelig har været mindre end i 1791, må det antages, at kornavlen fra 1683 til 1791 er steget til omkring det tredobbelte.

C. Besætningens størrelse.

I uddraget af hoveriefterretningerne er angivet besættningernes størrelse i 1791. Hvis man skal drage en sammenligning med ældre tid, er det nødvendigt at gå så langt tilbage som til 1687, da der er foretaget en optælling i anledning af en kvægskat, se årbogen 1949, s. 72. Nedenfor er der foretaget en sammenstilling, men til denne skal forudskikkes nogle bemærkninger.

I 1791 skelnes mellem heste, som kan trække, og plage. I 1687 omfatter udtrykket plage nok også unge heste, der kan trække, og de to grupper må derfor slås sammen for at gøre en sammenligning mulig. Det er endvidere ikke muligt at adskille får og svin i 1687, da de ofte nævnes under eet. De må derfor også sammentælles i 1791.

	1791		1687
Heste, som kan trække	122	} 144	65
Plage	22		
Køer eller tyre	70		
Ungnød	55		13
Får	202	} 542	77
Lam eller beder	137		
Svin	97		
Grise	106		

Som det kan ses, er der en fremgang i besætningerne, der ikke står tilbage for fremgangen i kornavlen. Tallene for 1791 kan ikke være for store, da de hidrører fra bønderne selv. Derimod er det muligt, at tallene fra 1687 er for lave, da der er tale om en opgivelse til skat, men selv om der regnes hermed, kan der dog ikke være tvivl om, at der har været en mægtig fremgang.

D. Fremgangen i produktion og priser.

Der vil altid være en betydelig mulighed for, at tal fra ældre tid kan være behæftede med fejl, som ikke kan bedømmes i nutiden, men da alle angivelser vedrørende landbrugets produktionsforhold peger i samme retning, kan der ikke være tvivl om, at det 18. århundrede, især dets sidste halvdel, har bragt en stærk fremgang i produktionen. Dertil kommer, at priserne på landbrugets produkter efter at have passeret et lavpunkt i 1730'erne udviser en stadig stigning. Dette vil fremgå af kapitelstaksterne for korn, hvilke er gengivet nedenfor¹¹⁾.

		Rug pr. td. kr.	Byg pr. td. kr.	Havre pr. td. kr.
I tiåret	1711—1720	7,33	5,45	3,25
- —	1721—1730	6,41	4,81	2,79
- —	1731—1740	6,20	4,75	2,47
- femåret	1730—1734	4,68	4,00	2,16
- tiåret	1741—1750	7,00	4,62	2,70
- —	1751—1760	7,14	5,22	3,41
- —	1761—1770	9,04	6,02	3,45
- —	1771—1780	8,87	5,87	3,66
- —	1781—1790	9,75	7,56	4,89
- —	1791—1800	11,33	7,72	5,31

Denne fremgang i priserne var navnlig af betydning for godsejerne, der fik hovedparten af landgilden i korn og tillige kunne sælge korn af hovedgårdens avl, medens deres byrder overfor eventuelle kreditorer var en pengegæld. Dette bevirkede, at prisen for sjællandske jordegodser fra tiåret 1731—40 til tiåret 1771—80 steg til over det tredobbelte og til femåret 1786—90 til det femdobbelte¹²⁾.

For fæstebonden kunne prisopgangen ikke have en tilsvarende betydning, da landgilden mest bestod i korn, og hoveriet ikke blev mindre, men snarere større. For hans vedkommende måtte fordelene mest bestå i fremgangen i produktionen, men da denne var meget betydelig, og landgilden var uforanderlig, må den også være kommen ham til gode. Det er følgelig bleven attråværdigt at få en gård i fæste, og selv om dette igen medførte højere indfæstninger, førte det dog til, at gårdmændene efterhånden blev en middelstand, der var betydelig bedre stillet end husmændene. Denne forandring, der kom klart frem efter landboreformerne, begynder formentlig allerede fra midten af århundredet.

V. Mønt og pengeværdi.

I det foregående er nævnt forskellige summer i rigsdaler. Dette er ikke den rigsdaler, som gjaldt ved overgangen til guldmøntfoden i 1873 (rigsbankdaleren) og sattes til 2 kr., men kurantdaleren, der efter sølvværdi svarede til 3 kr. 25 øre og efter 1788 til 3 kr. 20 øre. Når kornpriserne foran er angivet i kr. og øre, er kurantdaleren omsat i dette forhold.

Dette siger imidlertid ikke meget om pengenes købeevne. Man kan f. eks. omsætte pengene til rug, og kommer da til, at en td. rug fra 1740erne til 1780erne stiger fra ca. 2 til ca. 3 rdl. kurant. En td. rug var imidlertid en langt større værdi end i nutiden. Når lejen af et hus angives til 1 à 2 rdl., jfr. hoverireglementet for Dybvad, bliver dette kun 4 à 8 skpr. rug, hvilket synes overordentlig billigt, men når 2 rdl. sættes lig en ugedag, giver det et helt andet billede¹³). Professor Birck har i en bog »Rigets jordegods og regalerne, 1918« ansat en rdl. kurant i 1770 til at have en værdi som 7 kr. i 1913. 1 kr. havde i 1913 omtrent samme købeevne som 3½ kr. i 1951, og rigsdaleren skulle altså svare til ca. 25 kr. i dette år. Huslejen bliver efter dette regnestykke 25 à 50 kr. efter nutidens penge, hvilket også er meget lidt, selv om det tages i betragtning, at boligerne har været meget ringe. Når landgilde og hoveripenge i 1798 af en gård under Dybvad androg godt 28 rdl., svarer dette efter samme beregningsmåde til ca. 700 kr. i nutidens penge. Dette synes også meget lidt, selv om gårdene dengang var langt ringere end nu. Det er vist meget vanskeligt at drage nogen sammenligning mellem den tid og nu, fordi produktionen og levestandarden dengang var så lav i sammenligning med nutidens.

VI. Befolkningens sammensætning.

A. Oplysninger fra tiden før 1787.

Oplysningerne om befolkningens størrelse og sammensætning er for tiden indtil 1787 magre og spredte. Der blev ganske vist afholdt en folketælling i 1769, men hvad der er blevet bevaret herfra, er kun en såkaldt tabel, der viser den samlede befolkning i Randlev og Bjerager sogne, inddelt i visse grupper, men ikke angiver tallet for de enkelte sogne. Af betydning er derfor væsentlig kun, hvad der kan udledes af oplysninger fra de 2 godser, hvorunder byen hørte.

a. *Dybvads bøndergods.*

I præstemandtallerne fra tiden før 1713 er ikke altid angivet, hvilket gods husene hørte til, men af mandtallet af ¹²/₂ 1705 fremgår dog klart, at de 8 gadehuse fordelte sig med 2 til Dybvad og 6 til Rodstenseje. Går man nu frem til 1738, findes en fortegnelse over fæstehusene i skiftebrevet efter Peder Lassen, side 71. Der findes nu foruden det såkaldte degnehus 4 fæstehuse med 6 beboere. Det ser ud til, at husene nr. 2 og 3 er fæstet af 2 i forening. Den sidste på fortegnelsen, Maren Sørensdatter, er antagelig indsidder.

I hoverireglementet af 1770 findes efter gård- og boelsmændene navnene på 7 husmænd, og i jordebogen til skødet af 1783 til Tønne Lüttichau findes navnene på 8 husmænd, hvilket er det samme som i hartkornsspecifikationen af 1788—90.

b. *Rodstensejes bøndergods.*

For Rodstenseje mangler derimod opgivelser om antallet af husmænd. De findes ikke i jordebøgerne fra 1724 og 1737, og i hoverireglementet af 1770 er kun opført 4 husmænd med jord, ikke de jordløse husmænd. Da der ikke finder noget ejerskifte sted inden 1790, er der heller ikke nogen jordebog, der kan give oplysning.

Der kan dog ikke være nogen tvivl om, at der gennem hele perioden har været et betydeligt og voksende antal huse. Som ovenfor nævnt androg det i 1705 6 huse. I hartkornsspecifikationen af 1788—90 er det steget til 17 huse. Der mangler oplysning om, hvornår denne tilvækst er sket, men det er rimeligt at antage, at det er sket omtrent i samme tempo som på Dybvads bøndergods.

B. *Folketællingen af 1787 og hartkornsspecifikationerne af 1788—90.*

I 1787 blev foretaget en folketælling over hele landet, og da denne er bevaret i sin helhed, findes heri alle byens beboere med angivelse af navn, alder, familieforhold og stilling. Det er overordentlig værdifuldt, at man har et sådant billede af befolkningsforholdene før landboreformernes tid, altså under stavnsbånd, jordfællesskab og godsvæsen. Af folketællingen kan dog ikke ses, om beboerne var fæstere eller selvejere, eller hvilket gods, fæsterne hørte under, men denne mangel afhjælpes ved en hartkornsspecifikation, der er udarbejdet i

henhold til en ordre af $\frac{30}{6}$ 1788, men først er underskrevet af amtsforvalteren i Skanderborg den $\frac{21}{8}$ 1790. Ifølge denne var antallet af huse:

Under Rodstenseje	17,
— Dybvad	8,
— Gersdorffslund	1,

hvorunder må være medregnet huse med jord, men ikke boelsstederne.

Over befolkningen efter folketællingslisten har jeg udarbejdet nedenstående oversigt sammenholdt med skattemandtallet af 1692. Når jeg har valgt det sidste, skyldes det, at dette mandtal er udførligere end de følgende, ligesom det også kan have særlig interesse at sammenligne forholdene under strøgodsperioden med forholdene i slutningen af hoveri- og stavnsbåndstiden.

Skattemandtalt 1692

Folketælling 1787

Præst og degn	2	Præst, degn og skoleholder .	3
Gårdmænd, hele og halve gårde	23	Gårdmænd, hele og halve gårde	24
Boelsmænd	5	Boelsmænd	3
Aftægtsfolk, enkeltpersoner .	12	Aftægtsfolk, 6 ægtepar, 5 enkeltpersoner	17
Tjenestefolk og voksne børn	16	Tjenestefolk og voksne børn over 14 år, incl. 3 soldater	55
Jordløse husmænd	7	Husmænd med og uden jord (daglejere) incl. 1 soldat..	15
Håndværkere	1	Håndværkere med eget hus.	17
Fattige, enkeltpersoner	5	Indsiddere og gamle husmænd, 8 ægtepar, 9 ugifte, incl. 2 ugifte håndværkere, 1 soldat og 6 fattige familier	25

Under henvisning til denne oversigt skal de enkelte grupper behandles særskilt.

1. Præst, degn og skoleholder.

Efter Jochum Brorsons død 1719 blev Jens Mørck sognepræst. Efter jordebogen af 1738 har han ødegården i Østerterp i fæste eller forpagtning og har altså drevet denne sammen med præstegården. Han blev 1738 afløst af Caspar Hartmann, der var hans svigersøn, og som havde embedet i 40 år til 1778.

I hans tid indtraf den frygtelige begivenhed, at præstegården brændte og 3 af præstens folk herved mistede livet. Denne begivenhed er behandlet af Steen Steensen Blicher i novellen »En jydsk mordbrænderhistorie«, og af Jeppe Aakjær i »Steen Steensen Blichers livstragedie« II, s. 176—84.

Om pastor Hartmann fortæller Blicher, at han foruden præst var godsejer, og »hvorvel det kun var strøgods, han ejede, udgjorde det tilsammen så meget, at han kunne gå side om side med mangan herremand«.

Skønt novellens indhold mest er digt¹⁴), er dette rigtigt nok. Hartmann ejede en del bøndergods, dog ikke i Randlev, men i Bjerager og Saxild sogne. Han havde i 1770 ligesom sin forgænger ødegården i Østerterp i fæste eller forpagtning. I 1778 afløstes han af sønnen Jens Hartmann, der var præst i byen til 1795.*

I jordebogen af 1737 for Rodstenseje træffer vi degnen Christen Thorsen som fæster af den lille ejendom matr. nr. 24 samt en parcel af Skovsgård og en del af kirkejorden og i jordebogen for Dybvad som fæster af halvgården »Flytterup« (matr. nr. 10). Han har således været en meget foretagsom landbruger, og det samme gælder Thomas Degn i 1770. Af folketællingslisten kan ses, at han hedder Torsen, så han har måske været en søn af degnen i 1737. Endnu i 1783 er han fæster af gården Flytterup, men i 1787 har han vistnok afstået ejendommene til en søn og svigersøn. Der findes nemlig da en boelsmand Christen Thomassen, og fæsteren af Flytterup Jens Knudsen er gift med en Anne Thomasdatter. De er begge så unge, at det kan passe med, at de er børn af Thomas Degn.

Thomas Degn har nok haft sit på det tørre, men det gælder ikke om en samtidig skoleholder. Dette er en mand på 38 år med hustru og 5 børn. Om ham siges det i folketællingslisten udfor hans navn, Peder Billeskov Tammestrup:

»Skoleholder får kun 20 rdl. til løn, i disse dyre åringer har han lidt meget hårdt med at få det tørre brød«.

Måske er det ham, der har skrevet folketællingslisten og benyttet lejligheden til dette hjertesuk.

2. Gårdmænd og boelsmænd.

Denne gruppe adskiller sig påfaldende fra de efterfølgende grupper ved ikke at øges i antal, der er endda en tilbagegang fra 28 til 27 i perioden 1692 til 1787. Dette skyldes nedlæggelsen af Skovsgård. Iøvrigt er forholdet uforandret, bortset fra at 2 af boelsmændene er avancerede til gårdmænd, nemlig

fæsterne af Hulgården, matr. nr. 5, og Kolinggården, matr. nr. 25. Den sidste har forøget sin jord med kirkejord 5 skp. hartkorn, hvorefter han regnes for gårdmand.

Den stærke fremgang i produktionen, hvorom tidligere er talt, måtte især komme gårdmændene tilgode¹⁵). Den hurtige vækst i befolkningens andre klasser, håndværkere og landarbejdere måtte medføre, at der var rigelig arbejdskraft til rådighed for dem, dels som tyende, dels som daglejere. Bortset fra boelsmændene og måske undertiden fæsterne af de mindre gårde kan det dårlig tænkes, at de personlig har udført hoveriarbejdet. Det har i almindelighed været udført af tyende, voksne børn eller byens daglejere, eventuelt også håndværkere.

Den mere fordelagtige stilling, som udviklingen har medført for de selvstændige landbrugere, fører igen til, at disse søger at bevare ejendommen i familien. At de har haft held hermed kan konstateres dels ved at sammenholde navnene¹⁶), dels ved hjælp af de oplysninger, som folketællingslisten giver om familieforholdene. Efter dette er der sket følgende forandringer i tiden fra 1770 til 1791.

Samme fæstere i 1791 som 1770, matr. nr. 5 og 25	2
Ejendommen overtaget af en søn, matr. nr. 18, 19, 22, 24, 6—7, 8-b, 9-b, 11, 13, 14, 16, 20	12
Ejendommen overtaget af en svigersøn, matr. nr. 10-a, 12, 23, 21, 26-b	5
Ejendommen overtaget af en søsterdatters mand, matr. nr. 9-a ..	1
Ejendommen erhvervet ved giftermål med formandens enke, matr. nr. 3, 15	2
	22

Tilbage bliver matr. nr. 17, 26-a, 4, 8-a, 10-b, hvor der ikke er nogen påviselig kontinuitet, hvilket dog ikke udelukker, at der kan være det.

Det kan iøvrigt bemærkes, at en sammenligning af navnene fra 1737 til 1770 også giver indtryk af, at der i dette tidsrum har været en betydelig kontinuitet i besiddelsesforholdene.

På 4 gårde, matr. nr. 3, 6—7, 14, 22, er der samme fæster, og på følgende 10 gårde, matr. nr. 5, 17, 23, 25, 24, 8-a, 8-b, 9-a, 10-b 12, er det enten sikkert eller overvejende sandsynligt¹⁷), at en søn har afløst faderen. Matr. nr. 2 er overtaget af en svigersøn, og blandt resten er utvivlsomt nogle svigersønner eller anden familie.

Dybvads bøndergods i Randlev 1770—1798.

Matr. nr.	1770		1783		1788		1798	
	Bruger	Hartkorn	Bruger		Bruger		Bruger	
2.	Hartmann	2 — 5 — 2	1	Hartmann				
3.	Knud Jørgensen	4 — 4 — 1	2	Mogens Jensen			Mogens Jensen	
4.	Niels Jensen	4 — 3 — 2	2	Thøger Kudsk			Thøger Kudsk	
6. }								
7. }	Jens Kroeg	5 — 2 — 0	2	Jens Kroeg			Peder Jensen	
8.	Jens Pedersen	3 — 1 — 1	1½	Jens Juel			Jens Juelsen	
8.	Jens Mortensen	3 — 1 — 1	1½	Morten Jensen			Morten Jensen (selvejer)	
9.	Knud Rask	2 — 5 — 0	2	Knud Rasmussen			Niels Sørensen	
9.	Peder Funder	2 — 5 — 0	2	Mikkel Pedersen			Mikkel Funder	
10.	Thomas Degn	3 — 0 — 3	2	Thomas Degn			Jens Knudsen (selvejer)	
10.	Rasmus Sørensen	3 — 0 — 3	2	Peder Nielsen			Peder Nielsen	
11.	Peder Madsen	4 — 2 — 3	0	Thøger Pedersen			Thøger Pedersen	
12.	Knud Bisgaard	3 — 7 — 0	2	Mikkel Pedersen			Mikkel Pedersen	
13.	Søren Morten	2 — 5 — 0	1	Morten Sørensen			Jens Rasmussen	
14.	Jens Bjerregaard	2 — 2 — 2	2	Morten Jensen			Jens Jensen	
15.	Morten Gundersen	1 — 5 — 3	2	Peder Mortensen			Peder Mortensen	
16.	Mogens Pedersen	1 — 3 — 0	0	Mogens Pedersens enke			Jens Mogensen	
20.	Mikkel Rask	4 — 1 — 1	1	Jens Mikkelsen			Jens Mikkelsen	
	Fælles vang		2	Fælles vang				

3. Aftægtsfolk.

Udtrykket aftægtsfolk bruges hverken i skattemandtallerne fra omkring år 1700 eller i folketællingslisten af 1787, men i den sidste bruges et par steder betegnelsen opholdsfolk. Ellers er de kun betegnede som mandens eller konens forældre eller lignende, men det er sikkert underforstået, at de har ret til bolig og underhold på gården.

Medens skattemandtallerne nærmest ligestiller aftægtsfolkene med inderster og fattige, er der i 1787 ingen af dem, der betegnes som fattige. Antallet er fra 1692 til 1787 steget fra 12 til 17, hvilket nok er et udslag af længere levetid. Af aftægtsfolkene er de 14 over 65 år gamle, 6 er over 70 og en enkelt over 80 år.

Der var således også dengang folk, som blev gamle, men det var i sammenligning med nutiden et fåtal, der havde tilstrækkelig stærk konstitution dertil.

En af aftægtsmændene, Rasmus Kras, var kun 58 år gammel. Han var tredie generation på gården, men det er formodentlig ikke gået så godt for ham, idet det kan ses af fæstebrevet til eftermanden, at bygningerne er forfaldne. Eftermanden hedder Niels Sørensen, også kaldet Niels Ladefoged, og var antagelig ubeslægtet, da han var fra byen Aalstrup. Efter fæstebrevet, der er fra 1786, har Rasmus Kras »opladt og afstået«
gården til Niels Sørensen, men betinget sig ophold på stedet, så længe han og hans hustru lever. I anledning af denne forpligtelse nedsætter godsejeren landgilden med 1 td. rug årlig, så længe Rasmus Kras og hustru lever.

Det er måske en særlig flothed, at godsejeren har nedsat landgilden for aftægtsfolkenes skyld, men iøvrigt er det en stående vending i fæstebrevene fra Rodstenseje, at fæsteren oplader og afstår stedet til sin eftermand. Man kan heraf slutte, at det har været sædvanligt, at fæsteren har truffet aftale med sin efterfølger, og at dette normalt er godkendt af godsejeren.

Gårdfæsteren har således ikke blot haft fordelene ved, at fæsteforholdet var på livstid og landgilden uforanderlig, men også sædvanlig den fordel, at han kunne vælge sin efterfølger og betinge sig ophold for egen og hustrus levetid, for så vidt gården kunne svare til denne byrde.

4. Tjenestefolk og voksne børn.

Når antallet af disse fra 1692 til 1787 er steget så stærkt som fra 16 til 55, må det tages i betragtning, at det første tal kun viser, hvem der er sat i folkeskat, og at en del af de

hjemmeværende børn var fritaget, fordi de ikke fik nogen løn. Alligevel må der være sket en stor stigning, og dette er også naturligt. Børnene af det store antal husmænd og håndværkere må have givet et rigeligt udbud af tjenestefolk, og fremgangen i produktionen har gjort det muligt for gårdmændene at bruge denne arbejdskraft.

Når der blandt tjenestefolkene findes 3 soldater, ligesom en husmand og en indsidder nævnes som soldater, har det sin forklaring i, at soldatertjenesten dengang havde en anden karakter end nu. Soldaten skulle møde til øvelser en snes dage om året, men det udelukkede ikke, at han samtidig passede sit sædvanlige erhverv. Til gengæld varede soldatertjenesten i en længere årrække.

5. Husmændene.

Antallet er steget fra 7 til 15 fra 1692 til 1787. Antagelig er stigningen noget større, fordi jeg har udeladt de gamle husmænd i det sidste tal, medens de kan have været medregnet i det første tal. Som tidligere omtalt fandtes der i 1770 4 husmænd med jord, men hvorledes det har forholdt sig i 1787 kan ikke ses af folketællingslisten. Den bruger ikke betegnelsen daglejer, men »bonde og husmand« om alle af denne kategori.

6. Håndværkerne.

Medens der kun nævnes nogle få håndværkere i skattemandtallerne, er disse i 1787 steget til 19, herunder 17 familieforsørgere. De fordeler sig i følgende håndværk:

Snedker og bødkere	4
Vævere	3
Skrædere	4
Smede	2
Skomagere	2
hvortil kommer 1 hjulmand, 1 træskomand, 1 soldætter og 1 rørmager	4
	Ialt .. 19

Ved betragtningen af denne voldsomme stigning må der tages hensyn til, at der kan have været nogle håndværkere på skattemandtallernes tid, der ikke er anført som sådanne af hensyn til skatten, men som husmænd. Tallet på disse er dog så lavt, at der ikke kan have været ret mange håndværkere. Under folketællingen har der ikke været nogen grund til at

skjule håndværket. Håndværkeren betegnes i almindelighed tillige som husmand. Dette betyder vist kun husbeboer, men det er vanskeligt at forstå, at der i en by som Randlev var nok at gøre for så mange håndværkere med håndværket alene. Det er antageligt, at de har udgjort en reserve, der toges i brug ved landbruget, når der var behov for dem, navnlig i høsttiden, ligesom det har været tilfældet langt senere.

7. *Indsiddere, gamle husmænd og fattige.*

Denne uensartede gruppe omfatter især de dårligt stillede i samfundet. Der findes for det første nogle husmænd, der er så gamle, at de intet kan tjene, en enkelt 87 år, men de fleste er indsiddere, der bor til huse hos andre, herunder 5 familier. Det er især disse, der omtales som fattige, dog nævnes en husmand 64 år »blandt de fattige«, og om husmanden på 87 år siges, at han er fritaget for ekstraskatten. Om 2 indsidderfamilier siges det, at de er meget fattige, og om en, at den får af kirkebøssen. Der skulle åbenbart meget til for at betegne nogen som fattig, hvorfor tallet ikke er så stort.

C. *Befolkningstilvæksten, tiden herfor og særlige årsager.*

Det vil af det foranstående fremgå, at der har været en stærk tilvækst i befolkningen i tiden fra 1692 til 1787, og at dette har medført en helt ændret fordeling af denne. Medens der i 1692 var 23 gårdmænd og 5 boelsmænd mod 8 jordløse husmænd og håndværkere, er tallene i 1787 henholdsvis 27 og 32. De sidste er fra et lille mindretal vokset til et flertal, hvortil kommer, at også indsidderne er vokset i antal.

Det er ikke muligt at oplyse nærmere, hvornår denne tilvækst i befolkningen er sket. I 1769 androg den samlede befolkning i Randlev og Bjerager sogn 811. Til 1787 var den steget til 846, herunder 375 i Randlev sogn, altså med 35 personer. Det tyder ikke på nogen stærk stigning i Randlev sogn i dette tidsrum. Tilvæksten må altså især hidrøre fra den tidligere tid. Det naturligste må være at antage, at den er sket jævnt gennem hele århundredet. Den kan også være sket i landbrugskrisens tid i 1730erne, idet denne navnlig gik ud over godsejerne og de selvstændige landbrugere, men ikke de andre befolkningslag.

Et andet spørgsmål er, om en tilsvarende befolkningstilvækst har fundet sted overalt, eller det er et lokalt fænomen, og i sidste fald hvad der er årsagen. Man har ikke noget tal på

befolkningen før 1769, men det antages i almindelighed ikke, at der i århundredets løb er sket en så stor befolkningstilvækst, som tallene fra Randlev kunne tyde på. Det viser sig da også, at antallet af huse efter hartkornsspecifikationen af 1788 ligger højere i Randlev end i Hads herred i almindelighed, idet der i hele herredet var 599 gårde mod 477 huse med og uden jord, medens der i Randlev var 27 gårde mod 26 huse.

Årsagen til den stærke vækst i antallet af håndværkere og landarbejdere må antagelig søges i, at byen lå nær ved de to hovedgårde, navnlig den ret store hovedgård Rodstenseje. Disse har haft brug for håndværkere, og da bønderne måtte præstere et betydeligt hoveri, har der også været brug for en del daglejere, dels som hovbud på herregården, dels som hjælp på gårdene. Efterhånden som landbrugsproduktionen steg, har også bønderne i højere grad end tidligere givet beskæftigelse til håndværkere, og befolkningen har søgt hen, hvor der var den bedste mulighed for beskæftigelse.

Det kan iøvrigt se ud til, at befolkningen i byen i 1787 har været større end naturligt, idet den var stillestående i tiden 1787 til næste folketælling 1801 — tallene var henholdsvis 375 og 374 —, medens landbefolkningen som helhed steg fra 656.000 til 723.000, altså godt 10 %.

VII. Slutning.

At Randlev bys bøndergods i slutningen af det 17. århundrede blev erhvervet af de to nærliggende herregårde og blev pålagt et betydeligt hoveri, måtte utvivlsomt medføre større byrder og større afhængighed af godsejerne end tidligere. — Dette har dog ikke forhindret, at det 18. århundrede eller i hvert fald den sidste halvdel af dette blev en udpræget fremgangstid for byen. Hvis vi ser på oplysningerne fra 1791 om kornavlens og besætningernes størrelse, er disse vel ringe sammenlignet med nutidens forhold, men tager man forholdene et århundrede tidligere som sammenligningsgrundlag, ser billedet ganske anderledes ud. Man kan da kun komme til det resultat, at de stavnsbundne hovbønder var velhavende i sammenligning med deres bedsteforældre, der hverken var besværede af stavnsbånd eller hoveri.

Dette kan heller ikke undre. Efter at den store nordiske krig var afsluttet (1720¹⁸), var hele resten af århundredet een lang fredstid, der måtte skabe gode betingelser for fremgang. En ulykke var det dog i denne periode, at der med visse mel-

lemrum udbrød kvægpest, navnlig i midten af århundredet, men også senere. Den ødelagde således 2 gange besætningen på Rodstenseje, og det er da heller ikke sandsynligt, at Randlev by er sluppet fri.

Af tallene for Randlev by må dog ikke drages den slutning, at fremgangen i produktion og befolkningstal har været tilsvarende overalt. Den kan hænge sammen med, at driftsmåden var så extensiv i slutningen af det 17. århundrede. Hvor det mere intensive trevangsbrug allerede da har været anvendt, har der været mindre mulighed for forøgelse af produktionen.

Når man ser på de stabile besiddelsesforhold og den uforanderlige landgilde, kan man ikke godt tænke sig, at forholdene i Randlev har været så mørke, som de sædvanlig er udmalet for hoveribønderne i almindelighed. De nævnte forhold taler imod, at fæstebønderne har været genstand for en vilkårlig eller uretfærdig behandling.

Hermed er dog ikke sagt, at der ikke var stor trang til reformer. Det nedarvede jordfællesskab og hoveriet var tids-spildende og til hinder for yderligere fremskridt. Endvidere var jordfordelingen ganske stivnet. Godsejerne var af hensyn til hoveriet ikke interesseret i nogen yderligere deling af jorden. Når antallet af fæstebønder var stillestående, førte befolkningstilvæksten alene med sig, at der blev flere håndværkere og jordløse landarbejdere. Var forholdene fortsat uforandret, ville det have medført et større proletariat, end der allerede fandtes. Udskiftningen førte med sig, at også denne del af befolkningen fik mulighed for at erhverve jord og dermed forbedring af sin stilling, og den var derfor ikke alene til gavn for bønderne, men tillige for den øvrige del af befolkningen.

HENVISNINGER

¹⁾ Som eksempel på, hvor meget — eller hvor lidt — der sædvanligvis står i fæstebrevene, henvises til det nedenfor aftrykte fæstebrev af 1719 vedr. Solgård. ²⁾ D. v. s. med hensyn til antallet af dage, dog skulle det iagttages, at bønderne i hver af de årlig besåede marker tildeltes hver sine lodder efter hele, halve eller kvart gårde, og på samme måde skulle alt andet arbejde fordeles efter gårdenes størrelse. ³⁾ Denne angivelse må formentlig forstås på den måde, at det areal, der er besået med andet korn end rug, er reduceret i et bestemt forhold til ruglandet, og det er vist ikke muligt på grundlag af denne at beregne det virkelige dyrkede areal. ⁴⁾ Der er regnet med 50½ helgårde, eller som det udtryktes plove. Da agerjorden var 314 tdr. land, inddelt i 3 marker, hvoraf årlig 2 besås, medens resten hviler, bliver det for hver plov 6 tdr. 13¼ skp. agerland, hvoraf 2/3 dyrkes årlig. ⁵⁾ Det fremgår af hoverireglementerne, at der på den tid krævedes 4 heste til at trække en plov. ⁶⁾ Bemærkningerne omfat-

ter såvel Aakjær som Dybvad. ⁷⁾ De såkaldte fribønders hoveri ser ud til at have omtrent samme omfang som i 1770. De udfører kornægter, henter brændsel til gården, høster hver 1 dag og kører gødning hver 1 dag, hvorhos de slår og stakker nogle engstykker og passer grøfterne om disse. ⁸⁾ Når det var tilfældet for Aakjær og Dybvads bøndergods, har det antagelig også været brug andetsteds i egnen, også før det blev foreskrevet i Fr. af ¹²/₈ 1773, at hovbønderne tildeltes hver sine lodder i det årlig tilsåede areal. ⁹⁾ F. eks. skriver præsten J. D. W. Westenholtz i sit pris-skrift af 1772 om folkemængden i bondestanden herom: »Hovning er en sag, som plager karlen eller pigen ret meget, de plejer at gå gerne til hove. Der arbejdes sjelden stærkt, men den meste tid drives dagen hen og lystig selskab vanker.« ¹⁰⁾ For Rodstenseje hovedgård angives fuldudbyttet for rug til 4, for byg og havre 5, for Dybvad hovedgård angives byg til 7 fold, rug, havre og ærter til 6 fold, men det har sikkert også ligget betydelig over bøndergodset. Når foldudbyttet er større på Dybvad end på Rodstenseje, må grunden være den, at Dybvad er gået over til kobbelbruget, medens Rodstenseje endnu har trevangsbrug. ¹¹⁾ Falbe Hansen: Stavnsløsløsningen og landboreformerne 1889, s. 1 og 83. ¹²⁾ Falbe Hansen, anf. v. s. 99. ¹³⁾ En ugedag året rundt svarede dog til langt mere end 2 rdl., idet arbejdslønnen på Chr. VI.s tid var 10 til 14 sk., se Falbe Hansen, anf. V., s. 4. Regnes arbejdslønnen til 10 sk. pr. dag, hvilket må være meget lavt ansat, svarer 2 rdl. til 20 arbejdsdage. Måske er ugedagen kun præsteret på visse tider af året. ¹⁴⁾ Se Jeppe Aakjær og St. Blicher. ¹⁵⁾ Det er også oplysende, at spørgsmålet om restancer i landgilde i hoveriefterretningerne af 1791 for alle ejendomme besvares med: Ingen. ¹⁶⁾ Se nedenstående fortegnelse over Dybvads bøndergods i tiden 1770—98. Med hensyn til Rodstensejes bøndergods henvises til fortegnelserne s. 9 og 44. ¹⁷⁾ Når navnene er de samme i omvendt orden, f. eks. Simon Rasmussen — Rasmus Simonsen (matr. nr. 5) er der ingen tvivl, og dette er ofte tilfældet. Hvor den sidstes efternavn svarer til den førstes fornavn, men ikke omvendt, f. eks. Niels Andersen — Rasmus Nielsen (matr. nr. 18) er det ikke sikkert, men overvejende sandsynligt, at den sidste er en søn af den første. ¹⁸⁾ I modsætning til de 3 krige i det 17. århundrede medførte denne ikke nogen besættelse af Jylland.